

Кратък съвременен прочит на историята на Османската империя (1300-1923 г.)

Цветана Георгиева

“Класическото време” на Османската империя (XIV–XVI в.)

На 29 май 1453 г. след деветмесечна обсада и щурма на 80 хилядна армия османските турци превземат Цариград, хилядолетната столица на Византия. На другия ден, султан Мехмед II (1451-1481) влиза в Града, който, по думите на гръцкия историк Дука “лежеше в краката му пуст, мъртъв, гол, притихнал...” Благодарствената молитва на Завоевателя в най-големия християнски храм “Св. София” го превръща в джамия. Този акт оповестява края на християнската Ромейска империя и санкционира легитимността на мюсюлманската Османска империя. За европейския свят това е апокалиптична катастрофа, която обаче отдавна е очаквана. Подготвят я предходни събития на Балканите и в Мала Азия в течение цяло столетие. Първото е в 1354 г., когато след едно голямо земетресение османските турци превземат неочаквано византийската крепост Галиполи на европейския бряг на Дарданелите. Още от 1345 г. те се подвизават в Тракия като съюзници на бъдещият император Йоан Кантакузин (1347-1354) тогава амбициозен претендент за ромейския трон, воюващ с регентите на малолетния император Йоан V (1341-1391). Грабежите им в земите, намиращи се в близост на военните действия са обичайни за епохата, но отказът им да освободят Галиполи е неочакван и показателен. Техните набези за плячка се оказват стихия, които от никой от балканските владетели няма да може да спре. Европейският югоизток преживява поредната криза, чиито политически измерения са непрекъснати военни конфликти. През XIV-тото столетие две големи междуособни войни за константинополския трон дестабилизируют и икономиката, и управленческата система. След смъртта на крал Стефан

Душан (1330 – 1355). голямата му, но мимолетна империя се разпада на множество княжества и деспотства, чиито владетели се заплитат в непрекъснати междуособици. Търновското царство е разкъсано на три България, в чиито взаимоотношения напрежението расте. Османците бързо се ориентират в политическата обстановка и разбират, че няма сила, която да им противостои. Съвременните изследователи на епохата установяват, че грабежът на храни, животни, вещи и хора привличат все повече малоазийски тюрки в тези набези за плячка (акън). Османските владетели Орхан (1326 – 1361) и Мурад I (1361 – 1389), начело на други тюркски вождове бързо оценяват стопанските, а и екологични характеристики на региона, както казваме днес. Тракийската равнина открива на номадстващите племена чудесни възможности за паша на стадата им. Земите по ниските течения на р. Марица и нейните притоци лесно могат да се превърнат в оризища и да осигурят основната растителна храна на тюрките. Те научават, че в Тракия има богати находища на силитра, а в планинските райони зад нея се добиват метали, необходими за започналото в Средиземноморието превъоръжаване с огнестрелно оръжие. Плячкаджийските рейдове се превръщат във война за територии. През 60-те години на XIV в. османците завладяват големите византийски крепости Димотика (Дидимотикон) и Одрин (Андрианопол). Следва лъчеобразна експанзия на запад към Пловдив, на север към българските крепости по Стара планина и на изток към бреговете на Черно и Егейско морета. След поражението на войските на братята Вълкашин, владетел на Сяр и деспот Углеша, господар на Прилеп при Черномен в 1371 г. османските отряди се разпръсват като “хищни птици” по цяла Тракия. Монахът Исай в приписка - ридание проплаква, че е “дошло времето, в което живите облажават по-рано умрелите”. Гръцка хроника потвърждава лаконично, че “от тогава мюсюлманите започнаха да прегазват християнските царства”.

Модерната историография реконструира и хода, и хронологията на османската експанзия на Балканите. В своя кратък вариант тя твърде много

прилича на неудържим победен марш, при който след превземането на градове, следва завладяването на области и на държави. В 1481 г., когато след тридесетгодишно управление умира султан Мехмед II, извън османските граници на Балканите са само Белградската крепост, части от Пелопонес и Албания. Съвременните реконструкции установяват последователно следвана няколко етапна стратегия на тази експанзия: 1. изненадващи и масирани грабителски набези, които дестабилизират живота; 2. мирни договори, с които балканските владетели стават османски васали; 3. обвинения в нарушения на васалитета и нахлуване на многохилядни османски армии. Срещу тях балканските държави рядко могат да противопоставят бойни единици от няколко хиляди. В своя пълен вариант обаче историята на османското завоевание на Балканите не е безкраен низ от бляскави победи. С изключение на Босна нито една балканска страна не е овладяна в единствена военна кампания. Балканските владетели и техните екипи се съпротивляват с военни и дипломатически средства. Доколкото могат и както могат. В 1396г. България е покорена окончателно след тридесетгодишна съпротива. За да изтрият от политическата карта и последното сръбско княжество на османците са им необходими 75 години. Битката на албанците за независимост продължава почти половин столетие. Започнала със загубата на крепостта Галиполи и завършила с падането на Цариград османската експанзията срещу Византия тече един век. Много често се твърди, че в онези жестоки времена балканският свят е оставен сам срещу мюсюлманските завоеватели, но се забравя, че за първи път в Средновековието се правят опити за договори и съюзи между католическа Европа и православните държави и поне три пъти се достига до кръстоносни походи: в 1366 г., начело с италианския граф Амадей Савойски, в 1396 г., начело с унгарския владетел Сигизмунд (1387-1432) и в 1443 -1444 г. ,начело с полскоунгарския крал Владислав Ягело (1434 - 1444), загинал при Варна с цялата си армия в битка срещу войските на султан Мурад II(1421-1451). Срещу османската инвазия кръстоносните походи се оказват безрезултатни, но в онези времена те все

още са единственият механизъм за обединение на военните потенциали на средновековна Европа.

И историческите извори, и съвременната историография представят за първосъздател на османската държава Осман, син на Ертогрул (1299 -1326). Той е почти митичната личност, която създава началната политическа формация, от която след столетие и половина се изгражда Османската империя. Реалното му съществуване се доказва само от една запазена монета с надпис “отсечена от Осман, син на Ертогрул” Историческият разказ на много по-късните османски хроники го представя като създател на бейлик, полуплеменна, полудържавна формация, чиито демографско ядро било част от тюркското племе Кая. То пасяло стадата си в крайния северозапад на Мала Азия около течението на р. Сакария в граничните владения на бейлика Кареси. По правилата на тюркската политическа традиция името на вожда Осман се пренесло върху създадения от него бейлик и чрез нея върху империята и върху династията, която я управлява шест столетия. Всички 36 османски султани сядат на трона защото са биологични наследници на Осман, син на Ертогрул. Османските хроники свързват неговата фамилия с митичния Огуз, древния родоначалника на тюрките и с последния селджукски владетел Алаеддин Кейкубад (1219 – 1236) за да легитимират исторически своята държава. Те съобщават, че след като убива своя чичо, и така нарушава племенните правила при наследяването на властта, Осман организира собствена военна дружина като обединява номадското опълчение в два специализирани отряда – пехотен (яя) и конен (мюселем). Първите му нападения над съседни крепости и територии имат определено грабителски характер. В разказите си османските хронисти силно акцентират върху конфликтите му с християнските владетели на съседни крепости за да го представят като газия, водач на борци за всемирната победа на исляма. Те обаче трудно обясняват как и защо той завладява мюсюлманския бейлик Кареси. Някога този бейлик приел воденото от баща му племе и му предоставил за пасища граничните си територии. срещу задължението да

осигурява тяхната охрана (удж). След тези неясни събития полуплеменното, полудържавно владение на Осман получава признанието на другите подобни формации, но остава без съществена роля в изпълнената с конфликти и противоречия политическа сцена в почти изцяло тюркизираната Мала Азия, която вече се нарича Анадола. То обаче притежава територия с прекрасно стратегическо положение в най-северозападната част на полуострова по крайбрежието на Черно море и в близост до последните големи византийски крепости в региона – Бруса, Никея и Никомидия. Важният успех на Орхан, синът на Осман е превземането на Бурса (Бруса) в 1326 г. Градът става първата османска столица, а в подвластните територии се преселват все повече от номадстващите тюрки.

Доброто географско положение осигурява историческия шанс на османците - договорът им с Йоан Кантакузин и прехвърлянето на техните отряди през Проливите на Балканите, в Европа.. Плячката, която влачат от Тракия бързо увеличава авторитета им и привлича интереса на бейовете на различни племена, изиграли съществена роля в османската експанзия на Балканите и в Мала Азия. Приели лидерската позиция на османския бейлик тези туркменски племена се оказват не пресъхващ резерв на бойна сила. Османските хроники често говорят за рейдове на стохилядни армии. Цифрите безспорно са преувеличени, но те показват изключителна за времето численост на въоръжения им контингент. Мнозинството от натоварените с плячка войници се връщат в Анадола, но не малко остават в завладените територии. Историческите извори съобщават, че още преди османските набези в Тракия и съседните ѝ територии бродят тюркски дружини като тази на Хаджи Илбеги, дошъл с айдънския емир Омур бег, също съюзник на Йоан Кантакузин в началото на 40-те години на XIV в. Известно е, че веднага след завладяването на Галиполи и настаняването на османски гарнизон в крепостта и в обезлюдените ѝ околности са заселени мюсюлмани от отсрещния бряг. През 60-те години на века Лала Шахин, личен учител на султан Мурад I и един от големите водачи на нашествието прави първите оризища в

Маричината долина, преселвайки юруци, специализирани в това производство. В равнината около Пловдив са депортирани татарски племена. Паралелно с инвазията тече и тюркска колонизация на източнобалканските региони. Тя се разлива в огромна стихийна вълна през 1402 г. след погрома на армията на Баязид I (1389 – 1402). в битката при Анкара от Тимур-ленг (1336-1405). Лаконичното съобщение на византийският хронист Пахимер, че след оттеглянето на Тимур и ордите му в Мала Азия “не се чува нито лай на куче, нито кукуригане на петел, нито плач на дете”, се допълва от други разкази за пирамиди от човешки глави и сринати до земята селища. Християни и мюсюлмани, туркмени и татари, гърци и арменци, генуезци и венецианци панически бягат през Проливите. Един ромеец на име Дионисий описва преживяното като “невиждано зрелище – всяка раса, народ и език идваше, бягайки в Тракия...”

Завладяването на Балканите от османските турци далеч надхвърля последиците от всяка военна експанзия през Средните векове. В неговия ход Османската империя създава самата себе си и своя смесен свят, събирайки под властта на султаните поданици от различни етноси, с различна вяра и различна ценностна система. В 1973 г. големият турски османист Х. Иналджък определи първите три века от историята на Османската империя като нейното “класическо време” – време на военни победи, на държавно изграждане, на управленчески блясък, на икономическа мощ и културен разцвет. Няколко години по-късно М. Кун, друг турски историк, посочи два глобални и последователни процеса, които текат в османската държава и в османското общество в “класическото време”. Първият той нарече “османизация на османците”. Неговата основна особеност е синтезът на разнородни по произход и същност управленчески норми и традиции, залегнали в базовия постамент на империята. Те са заимствани от тюркската племенна организация, от наследството на Селджукската и Иконийската тюркски империи в Близкия изток, от историческия опит на Византия и балканския средновековен свят, от управленческата практика на бейлиците. В

тях османците търсят и намират решение на вътрешните си проблеми в хода на завоюването и формират специфичната си управленческа система.

Резултатът е утвърждаването на централизма като основен принцип в политическата им организация. Следвайки управленческите норми на мюсюлманските блискоизточни монархии и на Византия всички власти са съсредоточени в ръцете на владетеля султан. Той е абсолютен монарх, който решава еднолично вътрешнополитическите проблеми на държавата и въпросите на войната и мира. Той е законодател и най-висша съдебна инстанция. Господар е на живота и имота на всичките си поданици. За всички свои действия е отговорен единствено пред Аллах и Пророка Мохамед. Османските владетели достигат до абсолютната си власт след дълги и сложни вътрешнополитически комбинации и войни, с които ограничават позициите на враждебните и на съюзните им бейове. Обединявайки управленческата практика на Византия и ислямската законодателна традиция султаните създават правна система, в която с еднаква сила действат шерията (османския религиозен закон) и кануна (закон, издаван от владетелите). Историографската традиция свързва началото на османското владетелско законодателство с Мурад I, но достигналите до нас закони датират от управлението на неговия правнук Мехмед II. Те допълват мюсюлманския свещен закон съобразно нуждите на конкретната историческа ситуация и интересите на държавната власт, легитимирана от личността на султана.

Вторият базов принцип на османската управленческа система е милитаризация на всички нива на държавния живот. Изградена в хода на непрекъснатата експанзия нейната върховна цел е войната и поддържане на войската, която я реализира. От края на XIV в. тюркското племенно опълчение е реорганизирано в конна войска, чиито бойци се наричат спахий и се издържат практически от централната власт, чрез т.н. тимари. Тимарът и изградената чрез него сложна система на земевладение свързват в общ възел армията, икономиката и имперските финанси. Вероятно поради тази необикновена комбинация османските аграрни отношения дълго бяха основна

изследователска тема за модерните османисти. Сега може да се каже, че тимарът е финансов инструмент, чрез който централната власт осигурява приходи на всеки кавалерист (спахия) чрез пряко преотстъпване на част от данъчните постъпления от жителите на конкретно село, част от село или десетки села. Регулярните описи на тимарските владения, чиито първи варианти са познати от 30-те години на XV в. поставят под контрола на държавната власт и производителното население, и спахиите. В. Мутафчиева определя тимарите като условни държания. Получават се срещу участие във военните действия. Те са временни и войникът може да бъде лишен от тимара по всяко време, ако не се яви в своята бойна единица при обявен военен поход. Не се предават в наследство, освен при смърт на бащата, когато малолетният му син получава минимален дял срещу задължението в бъдеще да се включи в редиците на конницата. Тимариотът не е владетел, а държател. Той воюва в редиците на своето поделение, организиращо войниците от териториално административната единица, в която се намира тимара му. Тя и военната му част имат общо име - санджак (знаме). В този факт се открива връзката между армията и управлението на завладените територии, но и следите от номадската традиция, при която всяко племе воюва под своето знаме

Втората голяма военна формация е йеничарският корпус. Неговото създаване се преписва на султан Мурад I. По идея на везира си Кара Халил Чандарълъ той започва да събира като владетелски дял от плячката всеки пети от военнопленниците, които войските му водели след набезите в балканските територии. След принудителна и задължителна смяна на религията им те са организирани в първият отряд на османската платена пехота, наречен йеничери (нова войска). Не след дълго, когато оценяват, че завоюваните територии нямат никаква стойност без селяните и техния труд притокът на пленници започва да намалява османците започват да набират платената си пехота чрез рекрути на момчета от собствените си немюсюлмански поданици (девширме). Балканските народи ги нарекли “кръвен данък”. Еничарите имат

привилегирвания статут на султански роби (кул), който ги поставя над всички останали поданици на държавата му. Те са на пълна издръжка от държавната хазна, от която получават и заплата. Подложени на специално обучение и казармен начин на живот тези професионални войници фактически се оказват ограничени както от християнската среда, от която произхождат, така и от огромната маса от мюсюлманското население. Дисциплината, бойното майсторство и религиозната им агресивност ги превръщат в най-ефективната бойна сила на османската военна машина, което предопределя и непрекъснатото увеличаване на платената пехота. Ранните османски хронисти съобщават, че първият еничарски отряд броял 1000 войника. В началото на XVI в. те вече са 12 000 и броят им продължава да расте. В тази армейска структура с две огромни подразделения османците трансформират в спомагателни корпуси старите отряди на азеби, акънджии, делии и т. н., което осигурява многочислеността на войската, събирана за военните походи.

Както в процеса на изграждане, така и в цялата история на османската държава основен фактор е ислямът, религията която обединява в неразделимо единство вярата, правото и образованието и чрез тях управленческата концепция и политическата практика. Хронистите убеждават, че както завоеванието на балканските християнски територии, така и налагането на османската власт в мюсюлманските бейлици в Мала Азия е газават, свещена война за всемирната победа на вярата в Аллаха и Пророка. Османците възприемат и следват сунитското направление на исляма, но като наследство от Селджукската и Иконийската империи получават изключително пъстра и плътна мрежа от секти, които проповядват сред многобройните си последователи различни религиозни вярвания и практики, силно повлияни от древния шаманизъм, мюсюлманския мистицизъм, православно и несторианско християнство, шиитска хетеродоксия и сунитска ортодоксия. Те имат своите организационни форми в различните дервишки ордени и религиозни центрове в цяла Средна и Мала Азия. Днес се определят като

тюркски или баба ислям и фактически са народна вяра на огромната маса от мюсюлманските поданици на османската държава. Отново следвайки опита на предходните тюркски империи османската държава “легализира“ тези религиозни секти, съчетавайки тяхното съществуване и дейност с официалния сунизъм и неговите институции. Опит за тяхното свързване в обща религиозно цялост е въведената от Мехмед II длъжност на шейх юл-исляма. Той се явява най-висока инстанция по въпросите на ислямската религия и мюсюлманското право и едновременно с това е член на имперския диван, владетелски съвет и най-висша административна институция. Неизбежният компромис между сунитската ортодоксия и дервишката хетеродоксия може би задава първоначалния модел на “османизацията” на османската държава, която в зората на своето изграждане трябва да направи множество “нарушения” на класическата политическа доктрина на мюсюлманския средновековен свят. Големият компромис е в отношенията с балканските християни. В хода на завоеванието тя има постоянна нужда от хора и въпреки категоричната кораническа забрана за включване на немюсюлмани във войската участието на отряди на християнските ѝ васали във военните походи е задължително изискване. В първата половина на XV в. изворите показват масовото присъствие на християни спахии, което ще рече войници в мюсюлманската кавалерия, които получават тимари срещу своите бойни задължения. Много от тях са част от охраната на граничните крепости. От същото време са и първите сведения за т.н. войнуци, термин очевидно зает от средновековната българска войска, които са организирани в специален корпус. Охраната на планинските пътища също е предоставена на местното християнско население срещу данъчни привилегии. Още в 1433 г. преминавайки през прохода Траянови врата Б. дьо ла Брокиер съобщава, че жителите на селата Ихтиман и Вакарел пазели пътя и “били свободни”. Няколко десетилетия по-късно почти същата констатация прави и Константин от Митровица. Две са причините, които обясняват този феномен. Първата е стремежът чрез използването на човешкият потенциал на завладените

територии да ограничат ролята на племенните бейове за да потиснат максимално сепаратистичните им стремежи, заложи в политическата организация на бейлиците. Втората причина е демографската ситуация в изграждащата се османска държава. При управлението на Мехмед II, т.е. във втората половина на XV в. християнските ѝ поданици значително превишават мюсюлманските, защото територии ѝ на Балканите също са значително по-големи, а и по-сигурни от тези в Анадола. Успешният опит със създаването на еничарския корпус подсказва ключът за използване на човешките потенциали на завладените територии чрез системата “кул”. Пред ислямизираните бивши християни, които доброволно или чрез девширмето стават мюсюлмани се открива реалната възможност за военна, административна, политическа кариера до най-високите нива на властта. Примери за включване на ислямизирани представители на балканската аристокрация има още в началото на османската експанзия. Най-известният, но съвсем не единствен е българският престолонаследник Александър, син на цар Иван Шишман. След убийството на баща си и окончателното включване на Никопол в османските владения в 1395 г. той приема исляма и получава високата длъжност санджак бей на Самсун в малоазийските територии. От средата на XV в. постът на великия везир, командващите еничарската пехота и флота, чиновниците във финансовите институции на централно и провинциалните нива се заемат предимно от ислямизирани “султански роби”. Показателен е фактът, че между 1451 г. и 1623 г. от общо 47-те велики везири 44 по произход са гърци, албанци, кавказци, сърби и т.н., чиито път към върховете на османския елит обичайно започва с рекрутите на девширмето. Някои съвременни историци интерпретират “системата кул” като политически механизъм за достъп на покорените християнски народи до всички етажи на властта, но на практика тези нисши, средни и висши чиновници работят в името и за славата на султана и реализират имперската вътрешна и външна политика. Актът на Мехмед II на възстановяване на Вселенската патриаршия веднага след завладяването на Цариград се интерпретира като доказателство за

управленческият компромис, залегнал като ключово решение на проблемите в османската вътрешна политика. С него се регламентира статута на православните християни, мнозинството от неговите поданици. Опирайки се на “Пакта зимма”, митичен договор, сключен от халифа Омар (634 - 644) с християнската община в Йерусалим в 634 г. султанът дава право на християните и евреите да изповядват своята религия, гарантира съществуването на религиозните им институции и ритуали, разрешава спазването на собствените им закони, когато те не противоречат на шериата. Едновременно с това те са ограничени с множество съществени забрани, отнасящи се до живота и на религиозната им общност, и на отделния индивид. Немюсюлманските поданици на султана нямат право да участват в редовете на армията, не могат да заемат административни длъжности и непрекъснато трябва “да показват своето унижително положение” пред мюсюлманите. Християните и евреите се превръщат в зимми, второкачествени поданици на османския владетел. Финансовият израз на техния подчинен статут е задължението им да плащат джизие, кораническият данък, с който немюсюлманите, живеещи в света на исляма плащат за своята защита от неговите войски. Сега бихме казали, че това религиозно сепариране е своеобразна форма на “интегриране” на полиетничното население на османската държава. Фактически тя плътно включва Православната църква в своята управленческа система и я превръща в един от инструментите на политическата си организация. Статутът на зимми осигурява условия за религиозен живот и съответно за съхранение на идентичността на немюсюлманските балкански народи, но идеята за газавата, утвърдена като имперска доктрина, обуславя безчетните предимства на немюсюлманите в житейската действителност. Това специфично разграничаване на поданиците на правоверни мюсюлмани и неверници зимми може да се определи като основно разделение по хоризонтала на социалната структура. Неверниците са напълно изолирани в най-ниското ниво на социалната пирамида, която във вертикалната си скала напълно се покрива с модела на социалната пирамида

във всички средновековни общества. Нейният връх е султанът и представителите на династията на Осман. В ранната османска история владетелските синове завземат най-високи военно управленчески длъжности във важни провинции, което поставя в тяхно разпореждане значителни въоръжени сили. Тази им позиция, съчетана с владетелската полигимия обуславя дълъг низ от междуособни войни на амбициозните принцове след смъртта на баща им. За да избегне вътрешните сътресения султан Мехмед II издава Закона за престолонаследиято. Според този първи закон, подписан от първия шейх юл-ислям новият султан трябва да убие своите братя. След него османските принцове са изолирани от управлението, всеки затворен в своя кафез (клетка). Животът им преминава в лукс и безделие, очаквайки мига, в който ще получат върховната имперска власт или ще бъдат удушени с зелено копринено въже и тържествено погребани в Зелената джамия в Бурса. За всеки един от тях решението на фаталната дилема в голяма степен зависи от дипломатическата активност или по-точно от интригите на техните майки и евнусите в дворцовия харем. Той се превръща в своеобразна много активна политическа институция, в реален връх на османското общество. Живеещите под този управленчески връх милиони поданици на османската държава са разделени в две големи класи, съобразно своя обществен статут. Представителите на привилегированата класа се наричат аскери (войници). Както показва името ѝ в нея се включват бойците от основните поделения на армията, но и бюрокрацията в централните и провинциални съдебни административни институции, служителите на мюсюлманския религиозен култ. Това е голямата социална група, чиято дейност е пряко свързана с функционирането на държавата. Нейните представители се издържат от хазната чрез заплата или приходи от тимарски владения. Те не плащат данъци и в жизнения си път имат реалната възможност за служебна кариера, което означава за нарастващ властови и финансов просперитет. Достъпът до нея е различен за формиращите съсловни групи. Наследственият ценз е задължителен само за т.н. потомците на Пророка (сеиди). Той се “доказва” с

“документи” и решения на съдебните органи. За чиновниците в различните административни ведомства (хората на перото), и за представителите на ислямския култ, служителите в съдебните органи и в образователната система (улемите) е необходим образователен ценз. Принадлежността към системата култ, т.е. към султанските роби формира елитния пласт на привилегированата класа. Именно представители на социалната класа аскери се определят като “османци” (османла), служители на империята и на султана. Те нямат наследствен статут. Генералното условие за принадлежност към тази социална група е изповядването на исляма, но той не отваря врата към властови позиции на милионите й мюсюлмански поданици. Въпреки, че европейците наричат империята “турска”, а владетелят й “Великият турчин”, в имперската обществена среда тюрк (турчин) е презрително определение за селяните, пастирите, неграмотните. Те, както и всички немюсюлмански поданици на империята са *рая*. Това е производителното и данъчно обложено мнозинство. Думата *рая*, означава стадо, т.е. а хората, които принадлежат към тази социална група се ръководят и контролират от властта, Рая са огромната маса мюсюлмани, християни и евреи. Според османското законодателство техният статут задължително е наследствен. “Синът на рая е рая” е записано в Закона за земята на Сюлейман I в средата на XVI в. Както във всички средновековни общества огромната част от тях са селяните, които обработват земята, принадлежаща на държавното съкровище. Държавният поземлен фонд е разделен в няколко вида владения, най-масовият от които е тимарът. Срещу задължението да плащат данъци селяните ползват своите обработваеми терени - ниви, ливади и лозя, чиито размер, пак според султанския канун не може да бъде повече от 120 дюнюма (около 120 декара). Личното стопанство на мюсюлманина се наричат *чифтлик*, а на християнина - *бащина*. Двете название показват основните характеристики на индивидуалния поземлен имот, разчетен върху аграрно производство, което се обработва с една двойка волове и се предава в наследство от баща на син. И в двете прозира стопанския опит на Византия и доосманските Балкани. Чифт е

буквален превод на *зевгар*, гръцкото название на селски имот от византийските времена. Славянското или по-точно българското название бащина дори не е преведено в османската законова и регистрова документация. Към поземленото владение на селянина задължително е включен двор от около 1 дек., в който се намира неговия дом и който е пълна собственост (мюлк), което означава, че е неотчуждаем. Срещу определена такса селянинът получава от прекия владетел на земята документ (тапия), която гарантира правото му да я обработва, да я дава в наследство, да я продава или дарява, но след разрешение на прекия владетел на селото. Селянинът може да бъде лишен от нея само ако я изостави необработена в срок по-голям от три години без да плаща специална такса, която компенсира загубите на тимариота. Обикновено той е спахия, но същият модел на селско земевладение се прилага и в селищата от султанския домен и във везирските хасове, чрез които се осигуряват огромните приходи на османската управляваща върхушка. Прилага се и в поземлените вакъфи, чиято формат на религиозни фондации с религиозна или благотворителна цел, канонизирани като вечна собственост от Корана е използван от военната и бюрократична върхушка, за да съхрани своите поземлени владения в гарантирана собственост след султанските опити за национализацията им. Срещу обработването на държавна или вакъфска земя селянинът плаща данъци, чиято листа комбинира шериатската норма и местното наследство. Основният поземлен данък се открива с две названия – ресми - чифт за мюсюлманската рая и испенч за християните. Според Законите на Мехмед I първите плащат годишно 22 акчета, а вторите - 25. Всички са натоварени са с еднакви десетъци върху цялата си аграрна и неаграрна продукция и с редица глоби и такси. По правило те формират приходите на владетеля на селото. Според Х. Иналджък трите акчета повече, който плащат християнските селяни са паричната равностойност на трудовите им задължения към господаря им от времето на балканските държави. Безплатния селски труд (ангария) се използва за нуждите на държавата при строеж на обществени сгради и

мюсюлмански храмове, поддържане на пътища и изграждане на мостове, при масирани акции за осигуряване на определени суровини и тяхното превозване. Големият данък, плащан от всички мъже немюсюлмани е джизиецо. Венецианска информация от края на XV в. представя много семпла формула при набиране на имперския бюджет – ежегодно събиране на една златна монета (дукат) от мюсюлманско семейство и две златни монети от немюсюлманско. В хода на времето данъците се увеличават и по размер, и по брой, на съотношението 1:2 в данъчната натовареност на немюсюлмани и мюсюлмани остава. В изследванията се върху имперската икономика Х. Иналджък установи още един компонент на балкано-византийското наследство, които играе важна роля в стабилизирането на стопанския живот. Той го нарича *чифт - хане система* и го определя като основно производствено звено в селското стопанство и основен приходоизточник и за селянина, и за прекия владеец на земята, и за държавата. Задължителните му три компонента са обработваемите терени, селското семейство, с чийто труд и опит се обработва и двойката впрегатни животни, без чиято сила средновековното земеделие е невъзможно. Той е ключовият механизъм, чрез който селяните на Балканите са осъществявали своя поминък и чрез които организирани своя живот от древността и също така от древността е бил основна данъчно единица. Според него чрез системата чифт-хане османците съхраняват вековните локални практики във взаимоотношението население – власт, което им позволява относително бързо да овладяват и използват стопанските потенциали на завладените територии.

След разорението на различните балканските територии при нашествието си и в междуособните войни в първите десетилетия на XV в., чиито фронт и тил са източните части на полуострова, управляващите екипи вероятно осъзнават, че възстановяване на аграрното производство е крайно необходимо за да си осигурят сигурен резерв от храни за войската и конете. Нуждите на войната и стремежът за ограничаване на племенния сепаратизъм правят наложително решението и на проблема за административно

организиране на завладените земи. Още султан Мурад I предприема първите стъпки като разделя владенията си в две провинции (бейлербейства) - Анадола в Мала Азия и Румили на Балканите. Те са поставени под пряката администрация на командващия местните спахийски сили. Разделени са на санджаци, по-малки териториални единици, формирани след завладяването на нови региони, чиито управител е командирът на настанения в тях спахийски контингент. От към средата на XV в. се въвеждат периодични и извънредни регистрации на тимарските владения, осъществявани по санджаци. Съхранените регистри (тахрир дефтерлерли) съдържат изключително богата информация: подробен опис на тимарите и на техните владелци, на селата, които ги формират, на жителите им, на произведената от тях продукция и на данъчните задължения към спахията в количествени и парични стойности. Днес тези регистри са основен източник за изследване историята и на населението в османските владения, на контрола, под който то е поставено от страна на централната власт и на механизма, чрез който тя успешно овладява човешките и стопанските потенциали на завоюваните територии. Още в 1475 г. османската държава получава данъчни приходи в размер на 1375000 златни монети, което означава около 5000 кг. злато и разполага с 40000 спахии. Обилната и много конкретна информация в регистрите открива и последователно провеждания процес на колонизация на мюсюлмани в балканските територии. След стихийните колонизационни вълни в първите десетилетия на XV в. централната власт продължава целенасоченото преселване на малоазийски мюсюлмани. В своето настъпателно движение колонизацията им обхваща множество села, но до средата на XV в. мюсюлманските селища извън Тракийската равнина са относително редки. Към края на столетието мюсюлмански и по-често смесени села на мюсюлмани и християни вече са регистрирани на запад от Ниш, Скопие, Шкодра. Процесът е много по-интензивен в градските центрове, където резидират османските чиновници, войниците, религиозните служители. След тях или с тях идват дервиши, търговци, занаятчии и просто колонисти, които търсят

своя житейски шанс в завладените територии. В хода на военната експанзия дефицитът на човешки ресурс се превръща в постоянен проблем за завоевателите. Необходими са бойци за военните действия и за охрана на крепости по разширяващите се граници. Необходими са служители за органите на местната власт. Необходими са духовни лица за да се поддържат ислямските религиозни институции, чиито брой нараства паралелно с процеса на колонизация. Необходими са и производители, както в градското, така и в селското стопанство. За османските елити решението на този проблем е просто и се съдържа в базовите постулати на исляма – привличане в исляма на конвертити от завоюваните територии. Както показват тимарските регистри и протоколните книги на мюсюманските съдии (сиджили) тенденцията за тяхното увеличаване във всяка следваща генерация е трайна в течение на столетия. Доказва го формулата “А, син на Б” с която се записва индивидът в османската административна практика.. При конвертитите след личното им мюсюлманско име това на бащата християнин е заменено с “Абдула” или “Абиддин”, означаващо “божи човек”. Често се използват определенията “нов мюсюлманин” или “освободен роб”. Военнопленници променят социалната си позиция със смяна на вярата си. Същият мотив вероятно движи и мнозина от местните християни. Започналото към края на XV в. ислямизиране в планинските региони на Балканите през XVII в обхваща мнозинството от населението им. Съвременните балкански историци предлагат различни обяснения за този процес: последователна насилствена политика на централната власт за промяна на вярата на християнските й поданици; пропаганда на официалния култ и на различните дервишки секти, намираща добра среда сред повлияни от стари ереси християни; избор на поевтината вяра, защото в данъчния товар на християните присъстват и данъците им към Православната църква. В продължителното време, в което тече този процес вероятно действат различни комбинации от посочените, а вероятно и други фактори. В своя краен резултат, съчетан с паралелната колонизация той променя етническите и конфесионални съотношения на

Балканите. Тюрките стават един от основните елементи в балканската етническа мозайка, а някои ядра от местните мюсюлмани в хода на времето се развиват в малцинствени общности. В планинските региони на Балканите се формира различни групи от мюсюлмани, които съхраняват стария си език и традиционна култура: помаци, босненци, торбеши и т.н.

Смяната на религията от отделни индивиди и големи групи е видимата страна на един много дълбок и всеобхватен процес, който според формулата на М. Кун “ислямизира” “османизираната” империя и нейното общество. Видимата причина са променените демографски отношения в непрекъснато разширяващата се османска държава. Овладените стопански ресурси на Балканските територии рязко увеличават военната мощ на османците и разширява експанзията ѝ не само в Европа, но и в мюсюлманския свят. Още султан Мехмед II завладява генуезките колонии на полуостров Крим и превръща в свои васали кримските татари. Следват победите му над големите тюркски бейлици Караман и Аккоюнлу в Мала Азия, което въвлича синът му Баязид II (1481-1512) във военен конфликт с Мамелюшкия султана. В онези времена той е най-авторитетна мюсюлманска страна, простираща се от Горен Египет до Централна Мала Азия, в чиито предели са Свещените градове Мека и Медина. Там резидира халифът, представител на Абасидската династия, който легитимира инвеститурата на мюсюлманските владетели. Конфликтът е решен в полза на османците с победите на султан Селим I (1512-1520) при Дамаск и Кайро в 1517 г. В границите на Османската държава са включени Сирия, Палестина и Египет. На следващата година той поставя под своя протекторат пристанището Алжир и околните му територии. Успешните му походи стабилизират окончателно властта му в Мала Азия и мотивират войната с шиитски Иран. Османската победата в долината Чалдъран, на североизток от езерото Ван в 1514 г. поставя началото на поредица от войни, които имат колкото експанзионистичен, толкова и религиозен смисъл. Османското общество възприема военните победи като послание от самия Аллах за изключителната позиция на империята в света на исляма и

всемирната победа мюсюлманската вяра. Както твърди Б. Люис превръщането на исляма в основа на личния и обществен живот се утвърждава като главна линия в нейната политическа стратегия. Османските султани си присвояват титлата халиф, наместник на Пророка на земята и върховен религиозен водач на всички мюсюлмани. Дълбоката промяна в политическата конюнктура е съпроводена с важни позитиви. Към държаното съкровище потичат огромни приходи от завладените територии, стари центрове на интензивен икономически живот. Само данъкът за личната хазна на султана (хазине) възлиза на 800000 златни монети. Многократно увеличеният брой на мюсюлмански поданици осигурява неограничен кадров резерв за нуждите на армията, управлението, съдебната и образователната системи, религиозния култ. Арабските стандарти на бит и ежедневието проникват в живота на върхушката, но и на обикновените мюсюлмани. Военното могъщество придобива огромно символно значение. В обществената атмосфера се налага масова убеденост, че империята на султана е най-мюсюлманска и съответно най-съвършената държава.

Османската империя достига своя апогей. Този отдавна наложен в историческата литература оценъчен трафарет се покрива плътно с четиридесет и шест годишното управление на султан Сюлейман I (1520-1566). За десетки поколения имперски поданици той е еталонът за султан, а християнските му съвременници го наричат “Великолепния”. Върху неговото управление и личност има огромна съвременна литература и действително е трудно дори да се изредят на кратко владетелските му дела във всички посоки на държавния живот. Той организира и лично ръководи повечето от 30 похода на османската армия, в резултат на които границите на османската империя се простират от Алжир до Азербайджан, от Крим до Суец и от съвременна Будапеща до Персийския залив. Импазантната му титла го величае като “крал на кралете”, “господар на господарите” и “владетел на всички морета”. В османската историографска традиция е наречен “Законодателят” (кануни) поради издадения кодекс от султански закони, с които имперското

правораздаване оперира в следващите столетия. Прави административна реформа, която обособява 12 нови бейлербейства и налага като основна административна фигура в провинциите кадията, който наред всички юридически функции осъществява връзката между централните институции и техните локални звена. Правната и административна уредба на огромната държава достига максимален баланс във всички аспекти на управлението, което до голяма степен обуславя грандиозните успехи на армията. Основният му противник в Азия е сефавидски Иран на шах Исмаил (1501- 1521), но големият му враг е християнска Европа. Списъкът на неговите успехи започва с превземането на Белградската крепост (1521), през завладяването на остров Родос (1522) и разгрома на унгарската армия при Мохач (1526). След четири грандиозни похода включва значителна част от унгарските територии в своята империя, като ги обособява в бейлербейството Будим (1541). Неуспешната обсада на Виена в есента на 1529 г. е пиковата демонстрация на османската мощ и на страха от османската инвазия в Европа. На бляскавия екран на управлението на великолепия султан прозират и първите знаци на достигнатия предел на имперската военна мощ. Обсадата на Виена е безуспешна (1529). Безуспешен е и четвъртият “германски поход” в Австрия (1532). Тези признаци на “умора” в османската експанзия в Европа са паралелни с множество други във вътрешнополитическия живот, чието незабелязано от управляващите натрупване все по бързо влече импозантната империя към непрекъснати и все по мощни сътресения.

Каскадата от кризи в османския свят (XVII- XVIII в.)

Веднага след смъртта на Сюлейман I османската сребърна монета (акчето) девалвира, с което се поставя началото на неизбежното ѝ обезценяване до пълна катастрофа. През 1566 г. едно акче съдържа 0.682 гр. сребро. В 1600 г. благородният метал в него е само 0.323 г. Държавният фиск реагира на намалелите приходи с увеличение на данъците, което предизвиква масови бунтове в малоазийските провинции, но и на еничарите в столицата.

Войните и войската поглъщат все повече средства, които не се компенсират от нови приходи. Отключва се процес на задълбочаваща се и разширяваща се дестабилизация във всички сфери на държавния живот. В 1622 г., по-малко от половин столетие след смъртта на Сюлейман Великолепния в един еничарски бунт е екзекутиран правнука му султан Осман II (1618 – 1622). При същите обстоятелства намира смъртта си и неговият брат Ибрахим I (1640-1648). Двукратното проливане на “свещената” кръв на властващи султани е върхът на хаоса, обхванал всички нива на османското общество. Наричат го криза, спад, упадък. Обясняват го с общия за Средиземноморието демографски бум през XVI в., чиито негативен резултат е огромен брой “излишни хора” през следващите десетилетия. Многократно нараства бюрокрацията, необходима за управлението на огромната империя, при което в нея се включват хиляди хора, неподготвени и професионално, и морално. Изместването на търговските пътища към Атлантика в десетилетията след откриването на Америка чувствително изолира османската държава от обмена между Изтока и Запада. Традиционно обяснение за случващото се е некадърността на управляващите султани, някои от които са просто ненормални и амбициите и безскрупулността на султанските майки (валиде султан), чиито интриги дестабилизируют върха на османското управление. Примерите са Кьосем султан, майка на Мурад IV (1623 – 1640), сменила 8 велики везири, като наредила убийството на трима от тях и Хатидже Турхан султан, майка на Мехмед IV (1648-1687), чиито интриги предизвиквала между 1644 и 1652 г., т.е. за 8 години смяната на 18 велики везири. За няколко десетилетия “смущенията” в османската управленческа система се превръщат в “разпад на властта”, който разностранно дестабилизира османската държава. Сътресенията в обществения, но и в личния живот на имперските поданици са прекалено големи, за да останат необяснени от хората, които ги преживяват. Една плеяда от османски автори, принадлежащи към административния елит пишат серия трактати, обикновено във форма на поучение, адресирани към управляващия султан (рисале). Те разкриват в подробности плачевната

действителност в империята и правят препоръки за преодоляването ѝ. Съчиненията на Кочи бей Гюмюрджински, на Айни Али от София, на Ибрахим беше и др. обективно и с примери описват катастрофалното положение на армията, спекулата и корупцията на администрацията, непосилния данъчен натиск, липсата на управленческо единство. Всички предлагат една невъзможна в същността си препоръка: във всички сфери на управлението да се възстанови политическия модел на отминалите времена на Мехмед II и Сюлейман I. В тези препоръки се откриват нишките на възела, който предизвика и поддържа имперската безизходица. Две от тях днес се определят като психологически, тъй като създават обществения фон, върху който се правят оценките за събитията и се взимат управленските решения. Както вече бе казано османското общество като цяло е убедено в съвършенството на своята държава. Категоричните доказателства се търсят и представят в миналото, и в настоящето на огромната държава. Изводите на елитите е, че и преди е имало военни неудачи и финансови кризи, еничарски бунтове и селски въстания, но те са преодолявани с помощта на Аллах и мъдростта на султана и висшите чиновници, което означава че ще бъдат преодолявани и тези от настоящето. Османското общество няма съмнение, че закрилата на Аллах е вечна, затова причините за неудачите се търсят в човешкия фактор. По решение на владетеля или под натиска на еничарите и на уличната тълпа лесно се сменят везири. Не малко от тях са езекутирани защото са алчни, безотговорни, некадърни. Вината им е лична и отговорността им е лична. Чрез убийства или принудителна абдикация се търси отговорност и от султани. Тази политическа практика има важна втора страна. Тя прекъсва приемствеността в управлението. Идеалът за държавен живот, търсен в миналото и действителността се разминават напълно. Класическите форми на администриране продължават да действат с чезнеща ефективност. Примерът е разпадът на спахийската конница, която драстично намалява. В края на XVI в. и през XVII в. османският спахия, воюващ на кон, въоръжен с лък, стрели и боздуган вече не е ефективен боец, особено на

европейските фронтове. Чувствайки се по-скоро мишена спахиите масово бягат от своите военни задължения. Мнозина напускат тимарите си. В публичния си образ те са герои, за които фронтовата плячка е и приход, и слава. И тъй те все по-рядко са им достъпни, те преминават към плячкаджийство в самите имперски територии. Преквалификацията им в разбойничество увлича обедняващите селски маси в Анадола в мощното движение на гладуващите селяни (джеяли), с което централната власт не може да се справи десетилетия. Неудържимото разпадане на тимарската система е последвано от намаляване на данъчните постъпления.

Зад витрината на политическия живот текат процеси, които дълго остават неуловими от управляващите среди, но които предизвикват дълбоки промени в османското общество. Най-ранният от тях е аграризирането на мюсюлманската номадска среда. Началното му проявление е усядането на номадските групи – наследници на реалните завоеватели, насърчавано от централната власт. Силно ограничената им роля във военната организация ги поставя в маргинална позиция, изразена категорично от Евлия Челеби, за когото те “са най-лошите хора на света”. Османските регистри показват, че още през XVI в. не малка част от бившите номади вече са земеделци. През следващото столетие този процес става все по-интензивен. Но паралелно с него документите разкриват засилващ се прагматичен интерес към земята сред мюсюлманското градско население. Покупко-продажбите на селски имоти през XVII в. се превръща в обичайна практика, документирана в стотици кадийски протоколи. Градини, лозя, ниви и ливади се оказват притежание на градски занаятчии, еничари, чиновници и духовници. Тези хора не са селяни и не плащат раетски данъци. За тях земята се превръща в основна ценност, а притежанието ѝ е белег за богатство и аргумент за социален престиж. В психологически аспект тази промяна бавно изтрива образа на “газията – борец за вяра” и включва в обществения живот нови герои, наричани в рисалетата “спекуланти”, “мошеници”, “плячкаджии”. Именно те са притежателите на чифлици, нова форма на земевладение и

практически крупни частни стопанства, прикрити зад името на селския имот. Това са големи специализирани ферми за зърнени храни, за памук, за тютюн, за едри домашни животни. Производството им е насочено към пазара и собствениците им бързо забогатяват. Появява се нова социална група, която не се издържа и съответно не зависи пряко от османската държава. Чифлишките селяни, чиито брой расте, нямат собствени стопанства и избягват да плащат данъци. При непрекъснатите финансови проблеми и в търсенето на бързи пари за непосредствените нужди османският фиск не само увеличава броя и размера на данъците. Той започва да продава на търг дялове от различни данъци, разпределени в отделени фискални и териториални единици (мукатаа). Купувачите, обикновено еничари и столични жители ги препродават на други лица, мнозина от които живеят в провинциите. Веригата от данъчни събирачи се удължава неконтролирано и резултатът е също така неконтролирано увеличаване на събиранията. Данъчният натиск над раята нараства, а постъпленията в хазната намаляват. Опитът да се възстанови контрола, а и да се увеличат държавните приходи води до отдаване на търг на данъчните събирания за срок от 50 години (маликяне). Собствениците им се превръщат в реални господари на цели региони. Така се формира нова социална група на провинциални първенци (аяни), които бързо концентрират в ръцете си локалната власт. Централистичният принцип на управление се пропуква. Икономическата система стагнира. Традиционната социална структура се деформира. Но миналото, превърнато в публичен мираж закрива реалните проблеми и лишава османското общество от търсене на перспективна стратегия. Х. Иналджък обобщава, че достигайки до съвършенство при управлението на Сюлейман I Османската империя се превръща “в една самодоволна, обърната към себе си и затворена за външни влияния система.”

Плътната завеса, която практически самозатваря в идеологически и в психологически план цялото османско общество е ислямът. Б. Люис констатира, че идентичността и на държавата, и на всеки един мюсюлманин в

нея “са потопени в исляма”. Империята е “земята на исляма”, владетелят е “падишах на исляма”, армиите ѝ са “войници на исляма”. Всеки мюсюлманин се чувства борец и защитник на вярата на Аллаха и Пророка, а империята е неговото благословено оръдие, което ще се осъществи всемирната победа над неверниците. Тази колкото религиозна, толкова и политическа доктрина има огромно значение в живота на османското общество. Тя се поддържа и утвърждава от съсловието на улемата, хората образовани в мюсюлманските учебни заведения, които имат силни позиции в администрацията, правораздаването, религиозния култ. Демографският бум през XVI в. тласка мнозина от излишните млади хора към училищата и броят на улемите рязко се увеличава. В развитието на мюсюлманската култова мрежа и религиозни институции те намират препитание и добър стандарт на живот. Ползват се с огромен обществен авторитет и са част от управляващия елит на централно и локално ниво. Това предопределя изключителния им консерватизъм, тъй като всяка промяна би могла да застраши социалните им позиции. Разбира се, тези хора искрено вярват в съвършенството на исляма и на традиционния ред в османската държава, което обаче не ги лишава от рационално разбиране на собствените им интереси. Те разполагат с всички възможни средства за формиране на общественото мнение, както казваме днес. От преките консултации на владетеля по въпросите на религията от шейх юл исляма до емоционалните внушения, адресирани към всеки един мюсюлманин на ежеседмичната петъчна молитва се преповтарят представите за съвършенството на ислямската държава в сравнение със света и обществата на враговете - неверници. Резултатът е не само отрицанието, но искреното презрение към християните и християнските държави. При масовия негативизъм към всичко, което не е мюсюлманско и не е проверено от опита на империята отхвърлянето на идеи, знания, въоръжение и т.н., които идват от бързо развиващата се Европа е превантивна мярка срещу “посегателства” към османската мощ. Всичко “гяурско”, т.е. неислямско се възприема като излишно, опасно, вредно. Дори погрома на османската флота в битката при

Лепанто в 1571 г. не разклаща този идеен и практически консерватизъм, въпреки че превъзходствата на новите християнски кораби са оценени от османския военен елит. Бавното и мъчително навлизане на лекото стрелково оръжие в османската армия е видим първостепенен фактор за резкия спад на бойната ѝ сила, но инерцията в общественото съзнание се оказва непреодолима. Резултатът е изоставането на империята във всички области, в които чрез новите технологии Европа все по-бързо изживява ограниченията на Средновековието. Консерватизмът на представителите на улемите ги превръща в непоколебим противник и на най-слабите опити за промяна и в сигурен съюзник на всички сили, които са заинтересувани от запазването на статуквото в държавния живот. Те са много и най-мощният от тях се оказва еничарския корпус – платената османска пехота.

При тази обществена атмосфера водещата идея за войната като пряка цел и исторически смисъл на османската държава непоклатимо потвърждава нейната експанзионистична политика през цялото XVII–то столетие. От изключителното разширение на териториите ѝ следва увеличаване броят на нейните политически и религиозни врагове. От 1569 г., когато султан Селим II (1566 – 1574) предприема мащабна военна акция срещу Русия за да завладее Астрахан до 1699 г., когато Мустафа II (1695 – 1703) трябва да подпише Карловацкия мирен договор с държавите от “Свещената лига” империята води двадесет войни. Четири от тях са с Иран, нейният единствен, но традиционен мюсюлмански противник. Всички останали са срещу християнските ѝ съседи. Към старите врагове Австрия и Венеция се включват Испания, Полша, Русия. Някои от тези войни са относителни кратки - по една или две години като тези с Полша в 1633-1634 и Трансилвания в 1636-1637 г. Други продължават повече от десет години като военните конфликти с Австрия през 1593-1606 г и Иран през 1602-1618 г. Двадесет и пет годишната война срещу венецианците за остров Крит завършва в 1669 г. с османска победа, която и тогава, и днес мнозина оценяват като “Пирова”, защото само загубите в жива сила са над 1.000000 войници. Мирните паузи по всички фронтове рядко

надвишават 2-3 години. Отдавна е направена констатацията, че и през XVII в. империята продължава да следва линията на непрекъснати военни конфликти, утвърдена в предходните столетия. Но и ходът на тези войни, и техните резултати са твърде различни от предходните. Все по-често инициатор на военните действия са християнските ѝ противници. В продължаващите по няколко години военни акции османските успехи са следвани от тежки поражения. Териториалните разширения са изключения. В модерната историография също отдавна се твърди, че XVII в. е времето, в което е достигнат баланс на силите между мюсюлманската империя и християнския свят. В неговите последни десетилетия обаче мирът подписан с Русия в Бахчесарай в 1681 г. и особено този в Карловац в 1699 г. показват, че балансът е нарушен и резултатите от военните акции вече не са в полза на османците. Продължителните походи, многото загуби и малкото действителни победи също отдавна са обяснени в историографските изследвания като последица от два паралелни процеса, протичащи в християнските държави и в Османската империя. В европейския свят усъвършенстването на огнестрелните оръжия и реорганизацията на армиите е последвано от нови форми на военни съюзи, които за разлика от кръстоносните походи са обединения на държави. В османската държава видимото намаляване на бойната ѝ мощ е пряка последица от продължителните периоди на вътрешна стагнация и управленческият консерватизъм. В нейната политическа доктрина войниците и войската са натоварени с изключително важна функция, което ги превръща в активен фактор в обществения живот. Стремещт за поддържане на максимална боеспособност още в предходните столетия утвърждава еничарският корпус в основно бойно ядро и численият му състав непрекъснато се увеличава за сметка на спахийската конница. В 1520 г., първата година от управлението на Сюлейман Великолепни еничарите са 12000, а в 1566 г., последната година от живота му вече са 27.000. Двадесет и пет години по-късно, в 1592 г. съставът на корпуса надвишава 48.000. Според Хаджи Калфа в 1620 г. еничарите са 100000. Този огромен брой въоръжени

мъже, със силна вътрешна организация и още по-силно корпоративно чувство на привилегирана група, които живеят в еничарските казарми в Бурса, Одрин, но предимно в столицата Цариград с дрънкането на оръжията си превръщат султанът, своя господар в инструмент на собствените си интереси. Първият еничарски бунт по времето на Мехмед II завършва с исканото от тях парично възнаграждение. От тук нататък бунтовете им съчетават безкрайните им искания за увеличение на заплатите им с енергична и пряка намеса в държавните дела. Те не само разширяват своите права и привилегии, но и предизвикват персонални промени в управлението, често завършващи с екзекуции на членовете на дивана, на собствените им командири и дори на султани. През XVII век еничарските бунтове са кошмарът на управляващите и на населението на столицата. В дългата поредица от брожения изстъпленията им през м. март 1656 г. са демонстрация на изключително по силата си ожесточение. Известни са в османската история като “събитията под чинара”, при които бунтовниците бесят трупове на висши държавни служители и ги насичат на парчета, които продават на жителите на Цариград като “лек срещу ревматизъм”. На грабеж и разорение са подложени не само сараите на управляващите, но и цели градски квартали. Няколко месеца по-късно след поредната загубена битка на османския флот Венеция завладява островите Лемнос, Тенедос и Самотраки и блокира Проливите. Паника обхваща цялото население на Цариград, което е готово да последва еничарския метеж. В този критичен момент управляващият султан Мехмед IV е само на 14 години и империята се управлява от амбициозната му майка, прочутата Хатидже Турхан. Тя назначава за велик везир Мехмед Кьопрюлю и намира в негово лице човека, който с желязна хватка въвежда ред в държавните дела. Казват, че седемдесет и пет годишният везир е албанец по произход и достига до върха на управлението чрез девширмето и системата кул. Той ликвидира венецианската блокада и веднага екзекутира организаторите на еничарския метеж. Въстаниците са извадени от състава на корпуса и мнозина са убити. Осемстотин еничари, изпратени в Кипър са наказани със смърт за лоша

дисциплина. Със същата строгост действа срещу представителите на администрацията и на фиска и успява да уравни приходите и разходите в имперския бюджет. Безкомпромисната му строгост се оказва лекарството, което неочаквано бързо стабилизира империята. Неговите успехи са условието, което предопределя утвърждаването на везирската династия Кьопрюлю. След седемгодишното си управление Мехмед е наследен от сина си Ахмед, който в 1669 г. успява да превземе крепостта Кандия и да сложи край на изтощителната критска война, продължила почти четвърт век. Победните му походи в Полша, принуждават новият полски крал Ян Собиеcki (1674 - 1696) да подпише мирен договор, който поставя под османски контрол Подолието и Украйна. Османското общество си възвръща чувството за сигурност и илюзията за превъзходство над християнския свят. Кара Мустафа, зет на Мехмед Кьопрюлю и трети велик везир от фамилията съживява доктрината за Свещената война. Той отново увеличава състава на еничарския корпус, което е последвано от увеличение на данъчните тежести върху населението и поредната девалвация на османските монети. Неуспешните му походи срещу Русия завършват в 1681 г. с мирния договор в Бахчесарай, който признава владетелските права на руския цар, осигурява неговото покровителство на православните християни в Йерусалим и санкционира османската загуба на територии, очертавайки граничната линия по р. Днестър. Страхът от нова дестабилизация и личните амбиции на великия везир възкресяват традиционната идея, че войната срещу християнския враг е най-ефикасното средство за решение на вътрешните проблеми. През пролетта на 1683 г. Кара Мустафа повежда шестдесет хилядна армия към австрийската столица. Втората обсада на Виена трябва да покаже на християнските ѝ врагове, но и на собствените ѝ поданици, че Османската империя е възвърнала своята мощ от времето на Сюлейман Великолепни. Намеренията на великия везир се оказват мираж. След дълъг поход османските войски и съюзните им татарски отряди достигат стените на Виена и плътно обкръжават крепостта. Крепостният гарнизон и жителите на града

устояват на тримесечните атаки до нощта на 12 септември, когато неочакваният щурм на полския крал Ян Собиески и неговите отрядите хвърля в безумна паника османската армия. И войниците, и тяхното командване в пълно безредие се отправят на Изток. Кара Мустафа се спира чак в Белград, а безредната армия подлага на пълно разорение земите, през които преминава за да се завърне в Цариград. За християнския свят разгромът на османската армия под стените на Виена е категорично доказателство за преминалата мощ на мюсюлманската империя и стимул за активни действия срещу вековния агресор. Австрия, Полша, Венеция и Папството се обединяват в поредната Свещена лига - антиосмански военен съюз, в който се включва и Русия. Империята е принудена да воюва на три фронта в собствените си територии. Провалът на обсадата на Виена предвещава финала на военните действия, продължили петнадесет години. В 1686 г. австрийците превземат Буда, а на следващата 1689 година отново при Мохач османската армия търпи знаково поражение. В края на 80-те години християнските армии настъпват по всички фронтове. В 1688 г. австрийците завладяват Белград, а на следващата години – Видин и Скопие. Венецианците превземат Пелопонес и Атина. Поляците настъпват в Подолието, а руснаците завладяват черноморската крепост Азов. В Цариград следва нова експлозия на политическия хаос, който завършва с детронирането на султан Мехмед IV. Броженията на балканското население прерастат във въстания, които обхващат Банат, Хърватска, Босна, Сърбия, България. Австрийските войски овладяват Скопие и Призрен, а авангардните им части достигат до покрайнините на София. При тази ситуация кралят – слънце Луи XIV (1669 -1684) настъпват в австрийските територии по р. Рейн. Австрийците се оттеглят от Османските Балкани, в които империята се опитва да въведе ред с татарски наказателни отряди и финансови отстъпки на християнското население за да спре масовото му бягство с отстъпващата австрийска войска. В следващите години връщането на Белград, на Атина, на остров Хиос възвръща и османските надежди за победен край на изтощителната война. Погромът в битката при Зента в 1696 г., в която заедно

с великия везир загиват 30000 войници, а султан Мустафа II (1695 – 1703) спасява живота си с бягство, слага край на всякакви илюзии. С посредничеството на Англия и Холандия започват преговори за мир. Те завършват на 26 януари 1699 г. с подписването на Карловацкия мирен договор между Османската империя и християнската Свещена лига. Той международно санкционира превръщането на османската държава във второстепенна политическа сила и категорично показва, че нейното “класическо време” на величие и мощ безвъзвратно е отминало. Според клаузите на договора тя трябва да отстъпи Унгария, Трансилвания, Словения на Австрийската империя. Полша получава Подолието и османските владения в Украйна. Целият полуостров Пелопонес се предава на Венеция. Според подписания на 15 юли 1700 г. договор с Русия османската държава губи украинските земи до р. Днепър и признава руското владение на крепостта Азов заедно с няколко километрова крайбрежна ивица.. Международно признатият руски излаз на Черно море означава край на османския монопол над някогашното й “вътрешно езеро” и неговите крайбрежни зони. Договорът дава право на цар Петър I Велики (1672-1725) да има свои посланик в Цариград. Сега историографията оценява двата договора като начало на османското отстъпление от Европа. Тогавашното османско общество оценява победата на християнския съюз като катастрофа. Реакцията му следва отдавна утвърдения модел: еничарски бунт, към който се присъединяват огромен брой градски жители, убийство на великия везир и шейх юл-исляма и детрониране на управляващия султан Мустафа II. Неговият наследник Ахмед III (1703 -1730) внася нови тенденции в политическия живот, обусловени от променената международна ситуация и мястото на османската държава в нея. Във вътрешната си политика и той следва утвърдените правила. Ръководителите на еничарския бунт, който го е поставил на трона са убити, а в следващите години са уволнени и екзекутирани всички заподозрени в организирането на метежа. Новите явления имат външнополитически характер и са породени от категорично

загубената позиция на първостепенна сила в европейския политически концерт. Видимото им проявление е намесата на европейските партньори на империята в нейния политически живот. Подписването на Карловацкия мирен договор става с дипломатическата намеса на Англия и Холандия, подозирани, че действат в полза на Австрия. От това следва засилване на френските позиции сред управляващите кръгове в османската столица. Именно под френски натиск османската държава се включва във Великата Северна война на страната на Швеция. Победата на османската армия над войските на руския цар Петър I (1672 - 1725) в битката при р. Прут през лятото на 1711 г. и последвалият я мирен договор връщат на управляващия елит надеждите за стабилизация. Те определят и избора на враговете и приятелите на османската държава в европейския политически концерт. Русия, нейният нов и силен противник губи Азов, правото да търгува в Черно море и да поддържа посолство в османската столица. Отново най-опасен е старият неприятел. Хабсбургската империя, която в съюз с Венеция въвлича османците в поредната война, чиито фронт са европейските територии на султана. Поражението на армията му в битката при Петроварадин в 1717 г. е последвано от окупацията на Темешвар и Банат от отрядите на принц Евгений Савойски. Белград и великолепната му крепост отново са завладени от християните. Мирният договор, подписан в Пожаревац в 1718 г. санкционира австрийските успехи и определя границата между двете империи по течението на р. Тимок, в опасна близост до столицата на османската държава. Отделно сключеният договор с Венеция окончателно потвърждава османското владение на Морея (Епир). Султан Махмуд I и неговият прочут везир Невшехирли Ибрахим паша отдавна са осъзнали необходимостта от промени, без които империята скоро би се сгромолясала в пропастта. Вероятен силен стимул за активизиране на действията им в тази насока е политиката на бърза модернизация чрез въвеждането на европейски опит на руския цар Петър I Велики. Интензивните контакти със западните дипломати в Цариград са последвани от изпращането на османски представители в

европейските столици, които трябва да направят “основно проучване на методите на цивилизацията и образованието...” в християнските държави. В изпълнението на тази задача особено активен е османският посланик в Париж, чиито наблюдения напълно покриват отдавна утвърдено в Цариград мнение, че най-сигурният партньор е Франция. Големият проблем на мюсюлманската империя е катастрофалната неефективност на армията ѝ, а някои французи вече са показали желанието си да направят нововъведение в нейната организация. С изключение на модерната пожарна служба в Цариград, създадена от един ислямизиран французин на име Герчек техните предложения остават без последствия. И ако в сферата на управлението опитите за промяна остава само пожелания неочаквано се “вестернизира” дворцовият живот, а след него и този на светския елит. Моделът на забавления на френския двор е пренесен в Истанбул. Жителите на града с любопитство, но вероятно и с възмущение наблюдават многобройните пищни тържества на султанския двор, учудват се на строежите на нови дворци, павилиони и вили край Босфора, обсъждат странните за тях мебели, които идват от Франция за обзавеждането на новите сгради. В елегантните градини, поддържани по френски маниер най-предпочитаното цвете е лалето. То става и основният декоративен елемент на стенописи, рисунки, платове. “Турците са полудели по лалетата” пишат в своите доклади чуждите посланици. Краткото време на демонстрирана радост от живота на османския елит остава в историята с името “епохата на лалето” (лале деври). В историографията то се оценява като първа публична проява на европейското влияние в Османската империя, но и като свидетелство за започващата промяна в менталността на определени кръгове сред управляващите. В османското обществено мнение европейският пример, показван като мода и начин на живот се интерпретира като разколебана вяра в съвършенството на мюсюлманската империя. Затова просъществува кратко. Възмущението от екстравагантността на дворцовите забавления, неуспехите в поредната война с Иран, отново увеличените данъци и девалвацията на парите избухват през

есента на 1730 г. в поредното въстание на еничарите, в което се включват хиляди градските жители. Водачът им, албанецът Патрона Халил твърди, че е получил откровение свише да възстанови реда в света на исляма. Дворците са разграбени. Градините са изпепелени. Везирите са убити и още един султан е принуден да абдикира. В този кратък повей на “вестернизация” на османската държава се случват още едно наистина необикновено събитие. В 1724 г. Ибрахим Мютеферика, унгарец, приел исляма открива първата печатница, която печата текстове на арабица. Въстанието, начело с Патрона Халил в 1730 г. като че ли завършва необичайно. Новият султан Махмуд I (1730 – 1754) не само преговаря с водача на бунта, но и приема ангажимента да изпълни всяко негово желание. Първото е да се премахнат новите данъци. Второто е прякото участие на бунтовниците във властта. Четири пъти в седмица еничарският вожд пресича площада Атмейдан от йеничарските казарми до Топкапъ за да участва в заседанията на имперския диван. Този спектакъл също не продължава дълго. Новият султан действа търпеливо, но решително и скоро водачът на въстаниците и неговите приближени са избити. Следва екзекуцията на 7000 участници в бунта. Събитията в Цариград през есента на 1730 г. се развиват по отдавна прилаган маниер за потушаване на недоволството, но едновременно с това свидетелстват за по-висока готовност на компромис от страна на управляващия елит. Под диктата на еничарите и улемите опитите за нововъведения бързо са забравени, въпреки че Ибрахим Мютеферика поднася на новия султан един отпечатан трактат, в който описва политическите режими в християнските страни и представя организацията, обучението и бойната стратегия на техните армии. Бледа реализация на тези препоръки е опитът за реорганизация на османската артилерия под ръководството на граф дьо Боневал в 1734 г. Начинанието ще бъде възобновено четири десетилетия по-късно, когато барон дьо Тот, също французин прави училище за артилерийски офицери. Очевидно и управляващите кръгове в Цариград, и техните европейски “консултанти” оценяват необходимостта от реформиране на армията, която се доказва от

тежките териториални и човешки загуби дори във войната с Иран. С драматични загуби започва войната с Русия в 1736 г., към която според предварителен договор на следващата година се присъединява и Австрия. Руснаците превземат в Крим заедно с Азов. Австрийците навлизат във Влахия и Молдова на север от р. Дунав и окупират Ниш и Призрен на юг от реката. Османското настъпление обаче достига до Белград, което силно разколебава австрийското командване, принудено да воюва на много широк фронт. Военните действия се затягат. При тази ситуация намесата на френската, английската и холандска дипломация се оказва желана и за двете воюващи страни. Резултатът е както пише П. Шугар “един неочаквано добър договор за османците”, подписан в 1739 г. в Белград. Османците си връщат Белград и Олтения (Малка Влахия), а Русия запазва Азов, но губи правото си да плува със свои кораби в Черно море. Съмнително е твърдението, че султанът и неговите приближени оценяват договора от Белград като резултат от успехите на своите войници. Очевидно е, че той е следствие от тактическата активност на християнските посредници в преговорите. Доброто отношение на европейските партньори има своя цена, заплащана в разширение на капитулациите и съответно с разширение на мрежата от търговски представителства (консулати) по цялото османско крайбрежие на Средиземно море. Френската, английската и холандската търговски компании трайно се настаняват в Солун, Алепо, Кайро, Триполи и т.н. Дори традиционният враг Австрия получава правото да открие представителства в Тунис и Алжир. Османските позиции в международната търговия стават все по-слаби за сметка на широко отворения за европейските търговци имперски пазар. Приходите от “външни източници” – мита и трибутарни плащания от страните, зависими от султана са просто незначителни. Вечно недостатъчни са и постъпленията от вътрешните източници, въпреки непрекъснатите увеличения на размера и броя на данъците. Драстичните недобори са резултат и фактор на една тотална дестабилизация, която М. Мейр квалифицира като “криза в структурата” на Османската империя и чиито проявления обхващат

всички сфери на живота. Промените, които текат зад витрината на османския традиционен ред в икономиката неудържимо избиват на повърхността на публичния живот. И в европейските, и в азиатските провинции броят на чифлишките стопанства непрекъснато расте, поглъщайки както тимарските владения, така и една значителна част от поземлените вакъфи. Конкретните изследвания за вакъфа от 90 села на Евренос бей в Солунско показват, че през XVIII в. броят им намалява с 10 %. Мнозинството от изследователите твърдят, че тази гарантирана от шерията “вечна и неотчуждаема собственост” просто е продавана. В провинциите се създава относително големи групи от хора, натрупали значителни средства чрез дейности извън държавната служба. Системата маликяне, концентрира богатства в лица и фамилии, които традиционно не са свързани с елитарните групи на османската социална структура. “Новите богати” търсят пътища за обществено легитимиране на своите позиции. Чрез вече масово утвърдената система на подкупа те се включват в локалните управленчески и военни институции, пренебрегвайки традиционните изисквания за принадлежност към привилегированите съсловия. Разпадът на тимарската система и масовизирането на чифлиците изхвърля от селата и домовете им множество обезземлени селяни. Непрекъснато нарастващите данъци принуждават и тези, които все още имат свои стопанства да търсят препитание в чифлиците и градовете. Демографските съотношения между селското и градско население, както между жителите на отделни области се променят. Системата на контрол на населението чрез периодичните регистрации става неефективна. “Раята се разбяга” е формулата, с която локалните финансови чиновници обясняват на органите на централната власт данъчните недобори. Въпреки тежките заплахи провинциалните военни подразделения се комплектуват трудно и след множество нареждания, изпращани от агата на еничарите, от великия везир, а понякога и от султана. Огромен брой провинциални еничари бягат от войнските си ангажменти. Показателно свидетелство са периодично изпращаните заповеди за явяване на фронта на войници от платената пехота

от селищата в санджака Силистра по време на войната с Русия в 1736 г. Според един документ от призованите на бойната линия 2600 йеничари не се явил нито един и два месеца по-късно командирът на еничарския корпус трябва да изпрати ново нареждане със същото съдържание прибавяйки страховити заплахи. Други подобни заповеди съдържат директни обвинения, че мнозина от пехотинците се занимават главно с грабеж и мародерстват населението от селищата, разположени около пътищата на войската. Впрочем, както “фалшивите войници” от платената войска, така и една не малка част от лишените от собствени стопанства селяни намират житейския си изход в разбойничеството.

Това множество от въоръжени мъже в балканските и малоазийски провинции, но и в други региони на османската държава се оказват въоръжения контингент на личните дружини на аяните, местните “благородници”, които успяват да съчетаят богатството си с властови позиции и обществен авторитет. Дружините им прерастват в лични гвардии, а не след дълго и в лични армии. Те вече не са предварително условие, а категорично доказателство за изключително важна промяна в основата на османската държавна организация – разрушаването на централизма, генералният принцип, върху който е изградена политическата система на Османската империя. Еничарският диктат и въстанията в столицата са се превърнали във “вечен”, тоест познат проблем на властта. Към него през XVIII в. се прибавя твърдата и категорична опозиция на провинциалната “аристокрация”. Конфликтът между центъра и периферията на огромната държави неудържимо се интензифицира. В далечните османски провинции винаги тлеят сепаратистични тенденции. Още в началото на XVII в. в Тунис и Алжир централната власт е почти номинална. Местни вождове и османски служители се обединяват в опити за въстания в Египет, Триполитания (Либия), Сирия и разбира се в Анадола. През XVIII в. в различни арабски провинции се утвърждават цели династии, чиито представители действат като самостоятелни владетели. Те воюват по между си, сключват международни

договори и напълно пренебрегват задълженията си към Истанбул. Справила се с един отцепник, централната власт трябва да воюва с новопоявили се претенденти за локалната власт. Тази верижна реакция на властовата дестабилизация се превръща в същностна характеристика на османския политически живот във втората половина на XVIII в., силно стимулирана от военните поражения в започналата през 1768 г. война с Русия. Императрица Екатерина Велика (1762 – 1796) превръща руската експанзия към топло море в стратегически проект за унищожаване на Османската империя или поне за прогонването ѝ от Балканите и Кавказ. В движението си на запад руските войски завладяват Яш и прогонват османците от Молдова. Масштабните планове на императрицата очевидно са насочени към целите Балкани защото през 1768 г. нейният любимец княз Юрий Долгоруки се оказва в Черна Гора, за да организира антиосманско въстание сред славянските народи. Гърци на руска служба започват подготовка на въстание в Морея. Впечатляваща демонстрация на руските намерения е пристигането на част от руския балтийски флот в Средиземно море, след като е заобиколил целия европейски континент. След неуспешен опит за десант през лятото на 1770 г. руската ескадра разгромява османския флот в битката при Чешме и блокира Дарданелите. Настъплението на сухопътната армия преминава през Молдова и Влахия и достига до Добруджа и р. Дунав. Руските войски дебаркират на южния бряг на реката и превземат Русе. След неуспешни преговори османците успяват да се върнат града, но руското настъпление към стратегическия център Хаджиоглу пазаръ (Добрич) е неудържимо. Великият везир е принуден да иска мир, а руската страна веднага приема поради избухналото въстание на донските казаци, начело с Емилиян Пугачов и чумната епидемия в армията ѝ. Договорът между двете страни е подписан през м. юли 1774 г. в Кючук Кайнарджа. Условието се диктуват от руската страна. Османската империя губи Азов и териториите между реките Днепър и Буг. Кримското ханство получава независимост от султана, което в плановете на руската императрица е първата стъпка към неговото анексиране. Забранява

се на османски поданици да се заселват безпрепятствено във Влахия и Молдова, на които е предоставена вътрешна автономия. Русия получава правото да има постоянен посланик в Цариград, свободно корабоплаване в Черно море и безпрепятствено преминаване на корабите ѝ през Проливите. Една от най-важните клаузи на договора е правото на Русия да покровителства православните поданици на султана, който пък е признат за духовен водач на мюсюлманите във владенията на Екатерина II.

За султан Абулхамид I (1774 – 1789) договорът е унижение, което той не може да пренебрегне. За голямата част от поданиците му той поредното е доказателство за слабостта на централната власт. За представителите на стабилизираната провинциална аристокрация е основателен повод за реализиране на сепаратистичните им цели. Фактически отцепнически движения избухват във всички имперски провинции: арабските вилаети, Египет, Централна и Източна Анадола, Балканите. Срещу тях централната власт воюва с богатия арсенал на традиционната си “вътрешна дипломация”, което ще рече тайни и явни убийства, компромисно задоволяване на искания, поощряване на противоречията в средите на бунтовниците и т.н., но твърде често ѝ се налага да изпраща военни поделения, които пък рядко имат успех. Набирайки мощ и увереност в битките с центъра провинциалните отцепници започват помежду си ожесточени войни за зони на влияние. И ако през изминалите столетия най-големите опасности за централната власт са бунтовете и въстанията в столица Истанбул, във втората половина на XVIII в. заплахата идва от събитията в провинциите. Настъпват десетилетия на хаос и анархия, които балканските народи ще нарекат “Кърджалийското време”. За Абдулхамид I и неговите приближени е ясно, че действията на дезорганизираната армия обричат на провал опитите да се въведе някакъв ред. Ниската ѝ боеспособност предопределя неуспехите и по военните фронтове. Един малък кръг от управляващите осъзнават крайната необходимост от реформиране на армията и отново с подкрепата на Франция успяват да възстановят създадените от барон дьо Тот артилерийски части и правят опити

да модернизират флота. Но негативната реакция на еничарите и улемите плашат Абдулхамид I, чиито колебания завършват с възстановяване на тимарската система и съответно на спахийската войска. Резкият завои към миналото се оказва поредният военен провал в неизбежната Руско-турска война след завладяването на Крим от Екатерина II в 1779 г. Въпреки, че Цариград признава анексията руската императрица последователно следва своя план за окончателно прогонване на османците и създаването на голяма християнска държава на Балканите. Проектът ѝ за унищожаване на османската държава е разработен в детайли. Подялбата на империята е уточнена с австрийския император Йосиф II (1789-1807) и са уговорени предимствата, които ще получат Венеция и Франция. Великият херцог Константин, племенник на Екатерина I трябва да седне на трона на бъдещата държава в столицата ѝ Константинопол. Срещу този грандиозен проект застават Англия, към която се присъединяват Прусия, Холандия и Швеция, които оценяват амбициите на Русия като заплаха за държавните си интереси. Техните дипломати в Цариград поощряват султана да се противопостави на руския натиск, чиито отговор е обявяване на война в 1787 г. Без да срещнат реално противодействие руските войски навлизат в Молдова, Влашко и Добруджа. В съответствие с предварителните договори австрийците нахлуват в Сърбия и Босна и завладяват Белград. Османската империя отново е пред военен колапс, от който я спасява променената геополитическа ситуация. Леополд III (1790-1792), новият император във Виена предпочита да сключи мир, подписан в Свищов в 1791 г., който се запазва статуквото на граничната линия Дунав – Сава. В началото на следващата година в Яш е подписан мирен договор с Русия, чиито условия са твърде изгодни за Цариград. От османска гледна точка най-важното от тях е връщането на Влахия и Молдова. За близо едно столетие Османската империя губи значителна част от териториите си в Европа и силно ограничава реалната си власт във всичките си провинции.

Истинската война между централната власт и провинциите напълно променя някогашния османски ред в пълен хаос и предопределя поредната

промяна на нейната позиция в международния живот. В последните десетилетия на XVIII в. Османската империя не е дори второстепенна политическа сила. Тя е все още огромна по територия държава, чието срутване е предстоящо. Тази перспектива заплита политическото ѝ настояще и бъдещето ѝ в международен възел от проблеми, в които всичките ѝ европейски съюзници и врагове търсят максимална изгода съобразно своите интереси и стратегии. Те ги достигат чрез сложни дипломатически ходове или военен натиск, а османските елити са принудени да се съобразяват с намеренията, с целите, с възможностите и изобщо с политиката на всяка една от Великите сили – Англия, Франция, Русия и Австрийската империя. Големият агресор се е превърнал в постоянен обект на сложната и вътрешно противореча политика на европейските си партньори и врагове. “Източният въпрос” е името, с което влиза в дипломатическия речник, а чрез него и в историографията сложната съвкупност от разнопосочни събития и поредицата от международни проекти и акции, който предопределят настоящето и бъдещето на османската държава през XIX и XX в.

Дългата агония на Османската империя (XIX – началото на XX в.)

В съвременната историография продължилият по-дълго от век процес на разпад на Османската империя се обособява, но и концентрира в три проблемни кръга, наложени от хода на събитията и от неговите анализи и интерпретации. “Танзимат” (Епоха на реформите), “**Национализъм и национални движения**” и “**Източният въпрос**” са традиционните заглавия в изследванията и учебниците, които от различни гледни точки и в различни разрези проследяват мъчителното и бавно, но неудържимо срутване на османската държава. Фактически става въпрос за събития, явления, идеи, тенденции, посоки и процеси, които текат паралелно в общ времеви поток и в своята съвкупност променят политическата карта на империята, но и на света.

Танзимата, сложният процес на реформиране на управлението, но и на обществото, е основният проблемен кръг, проследяващ колебливия стремеж

за вътрешно обновление на империята. Началният му стимул е желанието да се преодолее катастрофалната неефективност на османската армия, като се използва европейския опит. Плахите начинания на султан Абдулхамид I (1774-1789) да привлече френски офицери за да промени състоянието на своята армия са осмислени в истинска програма от неговия племенник и наследник султан Селим III (1789-1807). Някои съвременни автори твърдят, че най-доброто доказателство за реформаторските желания на нерешителния Абдулхамид I е самата личност на новия владетел, грижливо въвеждан в държавните дела от царстващия си чичо. Младият Селим III иска съвет от 22 известни в тогавашното османско общество мъдреци, търсейки от тях отговор на въпроса как да се заздравят имперската военна машина. От предложените му проекти той избира най-радикалния – ликвидиране на еничарския корпус и създаване на редовна войска. Тя трябва да се рекрутира от младежи от Анадола, обучавани от френски, английски и пруски офицери. Тези военни части са наречени “нов ред” (низам-и джадит), в което Б. Люис открива началният полъх на европейския дух за промяна в османския свят. Като стъпка към новия ред се правят малки промени във финансовите служби, защото създаването на новата военна формация изисква значителни средства. Плановите му бързо възбуждат недоволството на йеничарите и улемите. Противопоставяйки се на традиционните нагласи на османското общество султанът разчита на много тесен кръг съмишленици и среща противодействието на много врагове. Военните неуспехи и вътрешните безредици са допълнителните аргументи на платената войска за поредното брожение в Истанбул. То избухва в 1807 г. в поредния кървав бунт при опита войниците на низам-и джадит да се изпатят на фронта срещу Русия. Отрядите на “неверническите войници” (гяурските низами) са разпуснати, а самият Селим III трябва да абдикира. Оказва се обаче, че реформаторските идеи на султана не са само негова лична приумица. Подкрепата идва от средите на офицери и провинциални аяни, които се насочват с значителни военни сили към столицата за да възстановят детронирания монарх. Води ги

Мустафа паша Байрактар, русенски аянин и от дълги години един от водачите на безредиците в Румелия. Аянските войски атакуват двореца, в който е затворен абдикиралия владетел, но не успяват да спасят живота му. Успяват обаче да спасят по-малкия му брат и поставят на османския трон султан Махмуд II (1808 – 1839). Миг преди възцаряването си той преживява изключително драматичен опит за убийство, при който остава жив благодарение на личния си слуга, който хвърля с голи шепи жар от огнището в очите на езекуторите, изпратени от еничарите. Вероятно този инцидент определя управленческата му тактика, в която съчетава търпеливо преследване на целите с изключителна решителност, при тяхното осъществяване. Главната от тези цели е възстановяването на султанската власт, загубила и сила, и престиж в хаоса на “кърджалийското време”. Едно от първите му политически действия е срещата с провинциалните паши, които са фактическите водачи на анархията в Румелия. Резултатът е подписаният “Съюзен договор”, санкциониращ мирните отношения между централната власт и сепаратистите. Идеята за тази “среща на върха” е на Мустафа Байрактар, който вече е велик везир, но доскоро е бил един от най-активните водачи на анархията. Изтощени от продължителните битки със султана и помежду си пашите са съгласни “да сложат оръжие”. Те се задължават редовно да изпращат данъците в хазната, да спазват законите и взаимно да признаят териториите на отделните пашалъци, т.е. да очертаят властовото пространство на всеки един от тях. Ангажират се с подкрепа при организирането на нова армия и с противодействие на нейните противници. В дните на Рамазан байрама през есента на 1808 г. нов еничарски метеж помита опитите за реформи. Мустафа Байрактар плаща с живота си намерението да промени империята. За да остане жив султан Махмуд II нарежда да убият брат му, детронирания и психически лабилен Мустафа IV (1807-1808). Фактът, че е единственият жив мъжки представител на Османската династия съхранява живота му. Принуден да се откаже публично от всякакви опити за промени той се въоръжава с търпение. Гъвкавата му политика бързо възвръща

авторитета на централната власт. Изградената от него мрежа от помощници в централната и провинциалната администрация му осигурява информация и влияние. Следвайки примера на своя враг и съюзник Мохамед Али, неграмотния, но решителен управител на Египет, султанът подготвя ликвидирането на еничарския корпус Цели 18 години той плете нишките на плътната мрежа, от която еничарите не могат да се спасят. В 1826 г. Селим III публично обявява създаването на нова войска, рекрутирана от подбрани бойци от самата пехота. Светкавичният отговор на еничарите е бунт. На 14 юни 1826 г както обикновено те се събират на Атмегдан и обръщат казаните на отделните поделения, с което традиционно демонстрират недоволството си от султана и намерението си да го лишат от власт. След десетки успешни бунтове еничарите не подозират, че в този ще загубят своя живот, а смъртта им ще бъде краят на петвековното съществуване на еничарския корпус. Бунтовниците неочаквано са обкръжени в плътен обръч от войниците от новата военна формация и след тридесет минути непрекъсната стрелба на пушки и оръдия са избити. Малцината оцелели потърсили спасение в близките еничарски казарми, намират смъртта си в нарочно подпалените сгради. Със султански ферман извън закона е поставено дервишкото братство бекташия, което векове поддържа “топлата връзка” между платената пехота и улемата. В модерните изследвания без изключение са твърди, че с тази кървава драма е ликвидирана най-голямата язва в османския политически живот и е открит пътя за реформи. В следващите години следват поредица от промени в армията. Върната е старата титла “сераскер”, която в османското класическо време означавала командир на всички армейски части, но в новото ѝ съдържание обединява функциите на главнокомандващ и на министър на войната. Въведен е набор от постоянна войска от провинциални младежи, които трябва да служат дванадесет години. Военният гарнизон от 12000 бойци в столицата е разделен в четири поделения, резидиращи в различни части на града. Наред с тези “превантивни мерки” се предприемат и такива, които осигуряват перспектива на нововъведенията. Група младежи са изпратени да

учат военни науки в Париж. В Цариград са открити медицинско училище и военно училища, в които преподавателите са предимно европейци. Загубеното доверие във фанариотските преводачи (драгомани) след избухване на Гръцкото въстание в 1821 г. предизвиква две нови насоки в процеса на реформи: целенасочена езикова подготовка на мюсюлмани за да осъществяват официалните контакти с европейските страни и създаване на специализирана институция за поддържане на тези контакти. Административна реформа променя вида и функциите на централните ведомства. Великият везир губи статута си на абсолютен представител на султана и от 1838 г. започва да се нарича министър председател. Появяват се министерства на Гражданските дела и на Външните работи. Създаден е консултативен съвет, който наблюдава администрацията и издава нови закони. Спахийската кавалерия е реформирана, а тимарската система е отменена. Вакъфските владения са поставени под контрола на централната власт чрез създаването на специална дирекция. Направени са няколко опита за създаване на нов тип училища, в които влиянието на религиозните кръгове се ограничава. По инициатива на султан Махмуд II започва да излиза първия османски вестник “Календар на събитията”. Ефектна атака срещу мощните консервативни сили в османското общество е декретът за промяна на униформите на войската и на държавните служители. Самият султан, а след него и чиновниците се обличат в европейски костюми.

След ликвидирането на еничарския корпус в османското общество няма сила, която да застрашава фатално налаганите реформи, но те трудно набират популярност сред мюсюлманското мнозинство. Кръгът от хора, убедени в нуждата от промени се разширява бавно, обхващайки главно представители на бюрокрацията и стопански активните градски среди. Отношението към реформите обособява в османското общество две противостоящи групи: реформатори и консерватори. Макар и под натиска на Великите сили реформаторите имат смелостта и увереността да легитимират процеса на промени като основна линия във вътрешната политика на

Османската империя в публичен акт. Той се случва на 3 ноември 1839 г. , три месеца след възцаряването на султан Абулмеджид (1839 -1861), когато шестнадесет годишния син на Махмуд II прочита в двореца Гюлханския хатишериф, свещена заповед или по-точно владетелски декрет. Слушателите му са държавни служители, чужди дипломати, изтъкнати представители на столичното население, но текстът му е разпространен във всички селища на империята.

Гюлханският хатишериф е първият от официалните актове, в които според съвременните учебници се поставя начало на епохата на Танзимата. Тази арабска дума е употребена в документа със значение “реорганизация”, “реформа”. В същност в султанския манифест се прокламират преобразованията, които трябва да бъдат направени за да се върнат бляскавите времена на Мехмед II и Сюлейман I. Посочените принципни промени са четири: 1. Гарантиране на живота, имота и честа на всички поданици на османската държава, независимо от тяхното вероизповедание; 2. Справедливо събиране на данъците от държавата, съобразно имота и доходите на данъкоплатците; 3. Въвеждане на ред във военните дела и ограничаване срока на военната служба; 4. Равенство пред законите на всички поданици, независимо от вероизповеданието им.

Първият и последният от тези принципни изисквания са в дълбоко противоречие с вековната житейска практика и с манталитета на огромното мнозинство от мюсюлманите. Те приемат изравняването с християните като посягателство на тяхното предимство, произтичащо от изповядването на “правата вяра” и получено от предците им със завоевателните победи. Смущава ги думата “нововъведения”, употребена в султанския декрет. Те не разбират как с нови правила и институции ще се върнат старите времена. Усещането им, че поетият път е повече от рисков се засилва от военните неуспехи на империята и все по-задълбочаващата се финансова криза. Фактическият двигател на реформаторския процес е Мустафа Рашид паша - велик везир, министър на външните работи, посланик. Промените в неговата

лична кариера отразяват динамика на реформите – успехи, колебания, спирания. В този неравномерен ритъм се правят промени в различни страни на обществения живот. Издават се нов Наказателен кодекс (1840) и Търговски кодекс (1850). Правят се опити да се изградят граждански и криминални съдилища с равен брой османски и европейски съдии по дела, засягащи чужденци. Правят се първите стъпки за създаване на училища от светски тип. В сферата на финансите модернизацията започва със създаване на Банк Отоман по европейски стандарт и със субсидия, гарантирана от държавата. В обръщение се пускат банкноти. През 40-те години на XIX в. банковите операции се утвърждават сред заможните слоеве, но огромните разходи по време на Кримската война взривяват цялата финансова сфера. Опит за нейното стабилизиране е сключеният в 1855 г. заем с банкерската къща Ротшилд в Лондон. Условието са неблагоприятни за османската страна и финансовата криза се задълбочава. Дворецът Долмабахче, строен като еталонен знак за европеизацията на Османската империя за много от поданиците ѝ е само мащабно доказателство за разточителството на султана. Малко преди подписването на Парижкия договор в 1856 г. за да избегне въпроса за положението на християнското население на империята от руска страна Абдулмеджид прокламира Хатихумаюна, вторият реформен акт, който потвърждава равните права на поданиците му и обещава, че независимо от своята вяра те ще могат да заемат държавни служби и да учат във военни училища, което обещава офицерска кариера.

Реформите са осъществяват във все повече основни сфери на държавния организъм, но и недоволството от тях също става все по-голямо. Огромната маса от османските поданици не усещат положителни промени в живота си. Привържениците им и европейските дипломати ги оценяват като бавни и вечно недовършени. Противниците им успяват често да задържат прилагането им и много от тях остават на книга за да бъдат спрени или напълно отечени от следващия султан Абдулазис (1861 – 1876). В началото на управлението си, под натиска на Великите сили, той декларира публично,

че ще продължи реформите. Европейските подозрения към новия султан са напълно основателни. Той е възпитан в духа на мюсюлманските традиции, има затворен характер и не харесва европейските костюми. Публично обявява, че ще ограничи разходите на двора, но не проявява никакво желание за промени в управленческата сфера. Личната му власт става все по-авторитарна. Това ясно проличава в отношението към увеличаващите се по брой и тираж вестници. В 1865 г. Абдулазис издава закон, който налага на пресата строги ограничения и закрива няколко вестника. През 1867 г. посещава Франция, Англия, Прусия, Австро-Унгария. Пътуването не го подтиква към европеизация на държавата. В личният си бит той се завръща към правилата на османския дворцов живот от началото на XVII в. Но краят на управлението му показва, че реформите имат исторически смисъл. В техният ход сред бюрокрацията и вече формираният слой от модерен тип интелектуалци проникват идеите на политическия либерализъм. Неговите носители са *младотурците*, политическа формация, възникнала като идейно обединение на интелектуалци, които стават първата официална опозиция на султанската власт. Водачите ѝ са писателите Намък Кемал и Юсуф Зия и журналистите Али Суави и Ибрахим Шинаси. В нея се включват дори двама принца от османската династия. Тези хора четат, познават и превеждат съвременната им европейска литература, а собствените им художествени и публицистични произведения остро критикуват османската действителност. Подложени на преследване от султана водачите на младотурците са принудени да емигрират. Престоят им във Франция и Англия ги убеждава в ефективността на либералното управление и въпреки настъпилите конфликти в личните им отношения те внушават на обществото идеята за необходимост от конституция. Тя трябва да ограничи властта на султана, да подобри положението на населението и да осигури перспективи на османската държава. Апелите им за либерално управление привличат множество последователи сред бюрократичния и военния елит. Те виждат в бъдещия Върховен закон ограничител на едноличната власт на султаните и

политически инструмент за бърза и всеобхватна модернизация. Най-амбициозният и настойчив радетел на бъдещата конституция е Мидхад паша, в чиято бюрократична кариера има два лични експеримента за европеизиране на османски провинции – като управител на Дунавския и на Багдатския вилаети. През м. май 1876 г. външнополитическа изолация, в която се оказва Османската империя е съчетана с финансов колапс и масово недоволство. Мидхад паша и неговите съмишленици предизвикват абдикацията на султан Абдулазис. С откриването на конференция на европейските посланици в Цариград, които трябва да обсъдят бъдещето на империята, неистовите викове на хиляди студенти от религиозните училища, искат смяната на великия везир и обявяват Конституция. Както европейските дипломати, така и съвременните изследователи са убедени, че това е политически маньовър за да се попречи на представителите на Великите сили да наложат нови изисквания относно статута на немюсюлманите след кървавите репресии над въстаниците в Босна и България през април и май 1876 г. Съмненията за “користната машинация”, организирана от Мидхад паша са напълно основателни, но не трябва да се забравя, че и двамата главни герои в тази “фалшива битка” плащат с живота си. Султанът абдикира и скоро след това умира при съмнителни обстоятелства. Мидхад паша е обвинен в убийството на бившия султан и осъден на смърт. Обявяването на Конституция от уличната тълпа е неумел фарс да се излъжат Великите сили, но и нуждата от Върховен закон, който да ограничи султанския деспотизъм очевидно е осъзната от не малко представители на имперския елит. И не само от тях. Конституцията е условието, което трябва да приеме султан Абулхамид II (1876 – 1909) за да седне на османския трон. Парламентът, избран по нейния регламент има само две заседания – по едно през 1877г. и 1877 г. След това и Върховният закон, и парламентарната дейност са забранени до 1908 г. Епохата на Танзимата завършва. Предприетите реформи са половинчати. Много от тях изобщо не са реализирани. Но няколко десетилетия след тяхното начало османския свят не е същият. Настъпили са промени в стопанския живот. Модернизирани са се

армията и отчасти администрацията. Появили са се нови тенденции в транспорта и образованието. Възникнали са се нови обществени групи. Мнозина са повлияни от европейския либерализъм. За тях абсолютизмът на султаните е бариера, която трябва да се разруши. Техните идеи, а и усилия им не са насочени към промени, които ще върнат стара слава на Османската империя, а в търсене на пътища, които биха ѝ осигурили място в модерния свят.

“**Национализмът**” е едно от малкото идейни течения, които през XIX в. пробиват бариерата между европейския и мюсюлманския свят, твърди големият ориенталист Б. Люис. В Османската империя той прониква и се разпространява главно сред подвластните ѝ народи и в окончателните си резултати променя политическата карта след създаването на нови държави върху значителна част от бившата имперска територия. Границите ѝ се свиват непрекъснато. Националните движения издигат свободата като единствена форма на политически живот на отделните етнически общности, което означава независимост извън границите и без управленските институции на султановата държава. Още в началото на XIX в., още не преодоляла анархията в европейските провинции централната власт се оказва пред ново и непреодолимо предизвикателство – движенията за политическа независимост на балканските народи. Първото е Сръбското въстание в 1804 г., ръководено от Георги Карагеоргиевич, чиито действия се обуславят от конкретната историческа ситуация, а не от идеи и идеологии. В началото на сръбския бунт думата *свобода* изобщо липсва, но и в продължителния му ход, и в националния му размах тя се утвърждава като най-краткият код за смисъла на борбата им и в цел, която ги обединява. В подготовката на гръцкото въстание в 1821 г. идеята за политическа свобода, достигната чрез национална борба се концентрира в призива “свобода или смърт”, който се превръща в житейско верую както за неговите водачи, така и за хилядите селяни и граждани, които се включват в него. Кървавите сражения и многохилядните жертви на въстаналите гърци доказват, че свободата е обединяващата ги ценност в

личното и общественото съзнание. Възстановяването на държавния живот на сърби и гърци и международното признание на държавите им показват мощната енергия на националната идея и нейния реален смисъл. С обединението на Влахия и Молдова до свободата достигат и румънците. Българите, преживели няколко погрома на зле организирани въстания правят опити да достигнат до свободата с цената на изключително тежки репресии. Те възбуждат съчувствието на европейския свят и възстановяват своята държава след поредната Руско-турска война в 1877 -1878 г. Решенията на Берлинския конгрес в 1878 г. още веднъж свиват границите на Османската империя и на Балканите, и в Кавказ. Нарастващия риск за бъдещето на държавата е очевидно и за владетеля, и за елитите и за обикновените ѝ поданици. Различните обществени кръгове в османското общество имат различни реакции. Първите стъпки на османските султани срещу вълните на национални движения следва традиционната им средновековна стратегия. През XIX в. всяко въстание или опит за въстание се потушава с жестоки репресии, но едновременно с тях султанските укази и увеличават правата на немюсюлманите и разширяват системата на вътрешното им самоуправление. Властта очаква “подареното равноправие” да активизира верноподаническите им чувства, което обаче не се случва. Както казва П. Дюмон малките дози свобода, отпускани от султаните са оказват недостатъчни за да стабилизират сплотеността и верността на поданиците им, разделени от различни религии и произход. След Берлинския конгрес през 80-те години на XIX в. Абдулхамид II установява личен режим, поддържан от плътна мрежа шпиони във всички социални нива. Строга цензура контролира печата. Думите *свобода*, *конституция*, *родина* са изхвърлени от учебниците и не се допускат в печатните издания. За да се противостои на национализма и на силата на националното чувство султанът залага на исляма и на идеята за мюсюлманското единство, която трябва да обедини под неговата егида всички вярващи в Аллах. Тя намира множество привърженици в ниските слоеве на обществото и сред мухаджирите, преселниците, принудително имигрирали от

вече бившите територии на империята. Конфликтността между християни и мюсюлмани в ежедневието рязко нараства. Отказът на султана да спре насилията над арменците в кавказките си владения засилва напрежението. Християнски тайни организации правят опити за терористични акции. Отговорът на властта е масови репресии, прогонили хиляди арменци от родните им места. И в столицата, и в провинциите сблъсъците между християни и съседите им мюсюлмани се ожесточават.

В тази напрегната ситуация представителите на либералните кръгове правят опити да свалят напрежението и да съхранят империята. Според тях османската държава е общо отечество и на християните, и на мюсюлманите, които живеят в нея. Те са се родили в тази страна, в тях са погребани предците им. Според модерните интелектуалци родолюбието и либералната политика са инструментите, които биха обединили поликонфесионалното и полиетничното население и биха осигурили просперитет на страната. Те апелират за нов тип промени, осъществявани в и от самото османско общество и ги откриват в просвещението и борба с религиозния фанатизъм на мюсюлманите. Знанието, добито от модерното образование ще пренасочи всички поданици на султана към европейските ценности.

Водачите на младотурското движение емигрират в Европа, но лозунгите им проникват в страната чрез вестници, брошури и памфлети, обикновено печатани в чужбина. Читателите им са офицери, писатели и публицисти, но и провинциални чиновници, учители и дори духовници. Към тази обществена среда принадлежат създателите на комитета “Единство и прогрес”. Организацията възниква в Македония, където в края на XIX в началото на XX в. младите балкански държави водят ожесточена борба и срещу османската власт, и помежду си с оглед перспективите на бъдещото преразпределение на този регион със смесено население след очаквания крах на османската власт. В бойния си арсенал те използват всякакви средства от образователна пропаганда през въоръжени акции на бойни чети до масови въстания. Атмосферата на нарастваща конфликтност революционизира

идеите на разрастващата се организация “Единство и прогрес”. При всеобщото недоволство, локални бунтове и слухове за предстоящ разпад на империята, нейните членове преминават към радикални действия. Офицерите и войниците от местните гарнизони се оттеглят в планините, готови за въоръжена борба с централната власт. Изпратените срещу тях военни поделения се присъединяват към разбунтувалата се войска. През м. юли 1908 г. в Манастир (Битоля) и други македонски градове бунтовниците спонтанно възстановяват Конституцията. Султан Абдулхамид II реагира изключително неочаквано. Със султанска заповед той сам обявява възстановяването на Конституцията, очевидно разбрал, че не може да разчита на своята армия.

Събитията през м. юли 1908 г. , обикновено наричани “Младотурска теволюция” отключват верига от политически действия, които неочаквано променят обществената атмосфера. След тридесетгодишно управление на клатещата се във всички посоки империя султанът преценява, че революционерите нямат никакъв политически опит и се опитва да спре енергията на обществената експлозия като прави огромни компромиси в духа на техните искания. След като се заклева във възстановената Конституция той обявява всеобща амнистия и разбира се сменя най-висшите чиновници. Новият велик везир Кямил паша обявява Програма, която трябва да превърне империята в модерна държава. Революционерите одобряват действията на управляващите и заявяват, че те няма да заемат властови позиции, запазвайки единствено ролята на пазител на Върховния закон. След откриването на новия османски парламент събитията бързо показват грешката на ръководителите на “Единство и прогрес”. Те нямат никакъв достъп до управлението, но им се приписва отговорността за всички тежки проблеми, изсипали се във вътрешната и външната политика. Недоволството срещу политическата ситуация взема проислямска насоченост и широки размери. Султанът връща шериата като основен закон на империята. През м. април 1909 г. мюсюлманският фанатизъм се разгръща в мащабни акции. В множество градове, включително и в Истанбул насилието в арменските квартали достига

до масови кланета. Работата на парламента е блокирана. Започва преследване на младотурците. При тази обстановка трети армейски корпус, резидиращ в Македония се обявява за Армия на освобождението с командир Махмед Шевкет паша и началник щаб Мустафа Кемал, бъдещия Ататюрк. Армията тръгва към столицата. Към нея се присъединяват албански отряди и български комитски чети. След тридневни боеве въстаниците завладяват Истанбул. На заседание на парламента Абдурхамид II е детрониран и с фетва на шейх юл-исляма е лишен от титлата халиф (глава на всички мюсюлмани). Новият султан Мехмед V (1909 -1918) е поставен в позицията на наблюдател. Той няма право да свиква и разпуска парламента, да сключва договори с други държави, да решава въпроси на войната и мира. В сравнение със своите предшественици той е една политическа марионетка. Всички прерогативи на властта се поемат от парламента. Реалното управление се съсредоточава в членовете на комитета “Единство и прогрес”.

То продължава до 1919 г. и в тези десетина години претърпява пълна метаморфоза. От либерална организация, създадена в името на прогреса се превръща в политически инструмент за масов терор. Трансформацията на възвишените стремежи на младите революционери е драматична травма за империята и за нейните поданици, но и за водачите на “Единство и прогрес”- Енвер паша, Джемал паша, Талят паша. Причините са много, но основната е невъзможността да се спре разпадането на империята, което се оказва неудържимо. Разбират я бързо. Мощни вълнения избухват сред албанците, мнозина от които са мюсюлмани. Управляващите откриват, че дори най-верните от нетурските им поданици, се противопоставят на усилията им. Една от първите стъпки е ревизия на Конституцията, с която се забранява свободата на сдруженията. Тя трябва да постави под контрола на властта всички нетурски общности. А те са много и съответно реагират. Водачите на “Единство и прогрес” разбират още нещо: идеите на политическия либерализъм предлагат прекрасен политически модел, но в своите отношения с османската държава европейските Велики сили не го следват и нямат

намерение да го следват. Нейните все още обширни територии отдавна са обект на непрекъснато дестабилизиране. Франция, Англия, Австро - Унгария непрекъснато диктуват свои условия за промени в държавния живот на империята, но едновременно с това поддържат и често организират вълнения на населението. Най-неочаквано се оказва италианското нахлуване в Триполитания (Либия) в 1911 г. Военните действия предизвикват вълна от антиевропейски или по-точно проислямски настроения. Исканията на разбунтувалите се албанци обаче показват, че постигането на единство не се крие в консервативния ислям. В 1912 г. управляващите дават автономия на Албания. В 1914 г. признават анексията на Триполитания. В османското общество, преживяващо лавина от вътрешнополитически сътресения и външнополитически неуспехи въпросът “кои сме ние?” се оказва кардинален. Религиозната принадлежност очевидно не дава точен отговор. Търсената от обществото идентичност има много по-сложна същност. Един различен от обичайните “паневропейски” и “панислямски” отговори е даден от Зия Гьокалп, идеологът на младотурското движение. В него възкръсва древният мит за Туран, в който се обединяват представите за общ произход, за общ език, за обща древност на всички тюрки по света. Активната работа на множество интелектуалци и на различни обществени организации като клуба “Турско огнище” (Тюрк оджаъ) бързо го разпространяват във всички нива на обществото. Идеята за турската етническа общност става изключително популярна сред младите генерации. Имперското самосъзнание е изместено от националното чувство. Национализмът става базата на пантюркизма. Той предлага стабилни аргументи за единство на турците и чертае исторически перспективи за тяхното бъдеще с цивилизационен мащаб и надимперско ниво. Те показват изход от безплодните лутания между великото имперско минало и жалкото имперско настояще, създават усещане за преодолян консерватизъм и дават посока за модернизирването на тюркия свят. Същностното ядро на национализма съдържа отрицание и на империята, и на султана. В последвалия трагичен за османската държава ход на събитията пантюркизмът

става верую на мнозинството от поданиците ѝ. Осъществената чрез него истинска промяна в общественото мислене обуславя възможността и необходимостта от ликвидирането ѝ. Именно масовизирането на идеите на пантюркизма трасира в масовото съзнание пътя на Декларацията на турския парламент от 1 ноември 1922 г., която санкционира края на Османската империя.

“Източният въпрос” търси отговора или по-точно възможните отговори на два подвъпроса: има ли бъдеще Османската империя и как ще се разпредели нейното огромно наследство. Вторият подвъпрос подсказва учтиво формалния характер на първия. В края на XVIII в. нейните европейски противници и партньори са убедени, че краят ѝ е неизбежен. Не е ясно само времето, в което ще настъпи. Предположенията, че събитието е предстоящо в последните десетилетия на XVIII в. са най-малко прибързани. Проектът на императрица Екатерина Велика за създаване на православна държава върху османските владения на Балканите се оказва нереалистичен, но е толкова примамлив, че се превръща в магистрална посока на руската външна политика. Невярно е и “предвиждането” на Наполеон Бонапарт, че “Османската империя е обречена на гибел”, с което аргументира дебаркирането на френската армия в Египет в 1798 г. В началото на Новото време въпреки военните поражения и вътрешните сътресения османската държава притежава твърде големи ресурси. Събитията бързо опровергават онези, които предвиждат ликвидирането ѝ в една единствена военна кампания. Нещо повече. Откритите ѝ противници бързо променят отношенията си с държавата на султана. В 1894 г. руският император Павел I (1792-1801) търси сближение със Селим III срещу революционна Франция. В 1802 г. Наполеон I сключва мир и се опитва да върне доверието към страната си в османските управляващи кръгове. Това са само два епизода от международната политика, в която смяната на посоки, концепции и реални ситуации заплита кълбо от проблеми в европейската дипломатия. В него настоящето и бъдещето на мюсюлманската Османска империя е най-

преплетената нишка. Много дълга поредица от кризи, войни и международни договори ту балансират, ту драматично разлюляват както империята, така и партитурите на европейския политически оркестър, в който претенциите за диригентската палка поддържат непрекъснато съперничество между Англия, Франция, Австрия и Русия. Обединени от самоназванието “Велики сили” всяка една от тях следва самостоятелни и противоречиви стратегии. Последиците са многократни промени в непосредствените перспективи на Османската империя, които активизират или задържат процеса на неизбежното ѝ рухване. Съществуването ѝ се превръща в проблем колкото на собствените управляващи елити, толкова и на европейските ѝ партньори и врагове, които сменят позиции и роли. Прочутата фраза на руския император Александър I (1801 – 1825) за “много болния човек на Босфора”, чиято смърт би могла да крие същите опасности, както и неочакваното му раждане преди векове, съдържа обяснението за активното участие на всяка от Великите сили в имперската политика. Различията им са заложили в трайните им стратегически цели. За Русия и Австрия османските територии в Европа са постоянен обект на експанзионистични стремежи, които трябва да разширят не само зоните на влиянието им, но и техните държавни граници. Руските намерения включват и кавказките провинции. Крайната цел е изчезването на Османската империя. Основната линия в политиката на Франция и Англия е съхранението на държавата на султана, чиято нестабилност осигурява необходимите условия за разширение на влиянието им в Близкия и Среден Изток. Напреженията между Великите сили поражда непрекъснати конфликти за контрол на “здравословното състояние на много болния човек на Босфора”. Осъществяват го с гъвкави тактически ходове или с груба намеса, диктувани от променящата се политическа ситуация както в Европа, така и в Османската империя.

Променливите позиции на отделните европейски държави се оказват още един критичен праг за управляващите кръгове в Истанбул. Историческият пример е участието на Великите сили в т.н. Египетска криза,

започнала в 1802 г. с бунт на мамелюците, но безспорно стимулирана от дебаркирането на Наполеон в Александрия няколко години по-рано. Русия и Англия, обединени в интересите срещу Франция оказват пряка помощ на въстаналите срещу султана. Антиосманските действия се повтарят в хода на Гръцкото въстание в 1821 г., когато Русия, Англия и Франция заедно застават с армия и флота на страната на избиваните християни. Жалкият опит на османците да им се противопоставят завършва с катастрофално им поражение в битката при Наварин. Тя коства на Истанбул 8000 убити и унищожението на морските сили. В поредната Руско-турска война през 1828 – 1829 г. руската армия не само преминава р. Дунав, но пресича българските земи и през балканските проходи достига до Одрин. Успехите ѝ възбуждат страховете на Париж и Лондон и при подписването на мирния договор в 1830 г. дипломатите им действат в полза на Истанбул. Те възпират руското разширение на Балканите, но едновременно санкционират поредното “скъсяване” на имперските владения с международно гарантираната независимост на Гърция и признатата автономия на Сърбия, Влашко и Молдова. Четири години по-късно неочаквано се достига до руско-османски съюз. В отговор на молбата на султан Махмуд II за намеса с войска срещу инвазията в Сирия на Мохамед Али около бреговете на Босфора са разположени руски военни части за да пазят Истанбул от египетския управител на Египет, поданик и “служител” на султана. В 1839 г. Франция отново демонстрира пренебрежението си към османския суверенитет с дебаркирането на военни части в Алжир. Англия продължава да подкрепя султана срещу Мохамед Али, който се стреми към независимост, но след победни сражения срещу неговия флот завзема Южна Арабия и Аден в съвременен Йемен. С тези сложни перипетии на дипломатическо сътрудничество и военен натиск Англия и Франция откъсват обширни територии от периферията на османската империя.

Голяма заплаха за самия и център е стратегията на Санкт Петербург. Русия има трайно и нарастващо влияние в намаляващите по обхват балкански

провинции. Дипломатията ѝ утвърждава сред православните поданици на султана дълбока вяра в освободителната мисия, която ще ги спаси от турското робство в името на общата вяра, славянския произход и близките езици. Османците не могат да се противопоставят нито на руското политическо влияние, нито на руския военен натиск. Руският контрол на Черно море и Проливите е легитимиран с двустранни и международни договори. Вероятно това са важните, но не и единствени причини за все по-силната османска конфронтация на Русия, чиято връхна точка е Кримската война. Тя започва с указ на император Николай I (1825 – 1855) от 23 юни 1853 г., с който той оповестява намерението си да завладее Влашко и Молдова като залог в защита на православието. Поводът е дългият спор за привилегировано право на покровителство на християнските Светите места Ерусалим и Витлеем. Под пресата на английската и френска дипломатия султан Абдулмеджид (1839 - 1861) категорични отказва да даде това право единствено на православната църква и предлага те да бъдат управлявани съвместно от Русия и католическа Франция. С пълен неуспех завършва “мисията за натиск” на А. С. Меншиков, който прибавя и искането за покровителство на всички православни поданици на султана. Османското противопоставяне на Русия се дължи на гаранциите за запазване целостта на империята в Константинополския мирен договор, подписан от дипломатите на Париж и Лондон. В започналите военни действия съюзниците участват със сто и четиридесет хилядна армия и флота. Сраженията се водят с изключително ожесточение, при което и за двете страни нямат значение нито средствата, използвани срещу противника, нито броя на жертвите в собствените армии. Руската защита на крепостта Севастопол удължава войната до есента на 1855 г. Победители са Османската империя и нейните съюзници. Мирният договор е подписан през пролетта на следващата 1856 г. в Париж. В изпълнение на предварителни уговорки султан Абдулмеджид обявява Хатихумаюна, втория владетелски указ за реформи. Според Парижкия мирен договор всяка една от подписалите го страни се задължава “да зачита независимостта на Османската империя” и да приеме

“всеки акт или събитие, които я накърняват за засягащи европейските интереси”. Договорът забранява плаването на военни кораби, включително и османски по Черно море. Река Дунав и нейното устие получават международен статут под контрола на Великите сили. Влахия, Молдова и Сърбия са върнати под върховната власт на султана. Парижкият мирен договор е решителен опит да се реши Източния въпрос в духа на дълготрайните стратегии на Англия и Франция. Русия в позиция на победена страна трябва да спре военния натиск срещу имперските владения. Участниците в парижките преговори възприемат подписания договор като международен акт, с който Османската империя се включва в европейския политически оркестър.

В този нестроен оркестър съперничествата отново пренареждат оркестрантите и техните партитури. Поражението на Франция във войната ѝ с Прусия в 1870 г. разклаща равновесието на силите. Русия обявява, че няма да се съобразява с забранителните клаузи на Парижкия договор. През 1872 г. Русия, Австро- Унгария и Германия се обединяват в Лигата на тримата императори и демонстрират намерението си да играят главните роли в променената международна ситуация. И тази политическа конфигурация на остава дълго в страни от проблемите на Източния въпрос. Въстанието на гърците на остров Крит в 1866г. показва, че въпреки реформите положението на християнските поданици на султана не е променено. Изпратената срещу въстаниците редовна армия и бруталните насилия на местните власти бързо радикализират обстановката. Въстаниците апелират за обединение на острова с Гърция. Те очакват намеса на Великите сили, но този път османската власт демонстрира резултатите от Танзимата. Жителите на Кипър получават “Органически устав”, който регламентира статута им според изискванията на модерна Европа. Създадени са изборни административни и съдебни органи. Гръцкият език е приет за официален заедно с турския. В изборните съвети по места християни и мюсюлмани имат равно участие. Показан е действащ механизъм за промени в живота на султанските поданици. Той обаче не

работи в балканските провинции на империята. През есента на 1873 г. Източният въпрос отново е централен в международна конференция на “най-високо равнище” в Берлин. В нея участват министър-председателите на страните от Лигата на тримата императори: О. Бисмарк, Горчаков и Андраши. Поводът са репресиите над въстаналото християнско население в Босна и Херцеговина. Заключителните решения на срещата в Берлин са изпратени като нота до османското правителство с констатацията, че в провинциите не са направени никакви реформи. Посочват се конкретни мерки и се настоява те да бъдат предприети незабавно. На практика в Босна османските обещания за реформи са заменени с репресии. Хиляди християни бягат в Сърбия, Черна гора и Австро-Унгария. Съобщенията за необикновената жестокост на османските военни части достигат до европейската преса, а чрез нея и в общественото мнение. Масови антиосмански настроения буквално избухват във всички европейски страни след жестокостите, с които е потушено българското Априлското въстание в началото на м. май 1876 г. Репресиите на черкезки банди и отряди от местни мюсюлмани се квалифицират като “зверства”. След въстанията в Босна и България политическите кръгове трябва да се съобразят с общественото мнение и да констатират официално, че Османската империя не е в състояние да промени не само положението, но и отношението към християнските си поданици. Последвалата Посланическа конференция в Цариград с ултимативен тон настоява за бързи реформи и заплашва с международен контрол. Дипломатите в открит текст говорят за австрийска анексия на Босна и присъединяване на Южна Бесарабия към Русия. В столицата напрежението бързо нараства, поддържано от нарочно разпространявани слухове за хиляди мюсюлмани, избивани от въстаналите християни. Все по-многочислени тълпи обвиняват османското правителство в страхливост и лакейско поведение пред европейските държави. В тази атмосфера Цариградската конференция, в която участват като представители на Великите сили посланиците на Русия, Англия, Франция, Германия и Италия под председателството на османския министър-председател губи

смисъл. Обявяването на конституцията и детронирането на султан Абдулазис през май 1876г. е само временен изход. Дипломатическите решения вече са невъзможни. Османската страна отхвърля всички европейски искания, твърдейки, че те са решени или ограничени от Конституцията, която е провъзгласена буквално в момента, в който се открива конференцията. Войната срещу Сърбия и Черна Гора през лятото на 1876 г. показва, че поредната експлозия на Източния въпрос, този път наречен Балканска криза е извън контрол. Изходът е война. Той дава предимство на стратегическите проекти на Русия и Австро-Унгария. Двустранният им договор, подписан в Будапеща съдържа план за разделянето на османските балкански провинции. Военните действия започват през м. април 1877 г. и завършват през м. март 1878 г. Руската армия преминава р. Дунав и след трудни сражения през горещото лято и студената зима достига до предградията на османската столица. Този път империята е действително на колене и за да се предотврати влизането на руската армия в Истанбул трябва да подпише предварителен мирен договор. Договорът от Сан Стефано (Йешилкьой), подписан на 3 март 1878 г. фактически прекроява картата на Балканите със създаването на българска държава с обширни граници. Победният военен марш са възприема от император Александър II като основание да реши Източния въпрос самостоятелно. Намеренията му предизвикват тревога и бърза реакция на другите Велики сили. Берлинският конгрес под председателството на Ото фон Бисмарк подлага на ревизия Санстефанския предварителен договор. Основната цел на подписания на 13 юли 1878 г. в Берлин нов международен документ е да не позволи създаването на голяма славянска държава на Балканите за да ограничи руското влияние в бившите османски територии. Българската държава е възстановена, но в много по-малък обхват. Минимално е разширението на Сърбия, при това в източна посока в земи, населени с българи. Гърция практически не получава нищо. В резултат на тези комбинация Османската империя губи значителни територии, но запазва важните за нея Тракия и Македония. Босна и Херцеговина остават номинално

османски, но под управлението на Австро-Унгария. Балканските страни получават различен статут в отношенията си с османската държава. Сърбия, Черна Гора и Румъния са напълно независими. България е автономно княжество. Районът на Горномаричината низина с център Пловдив е обособен в административната област Източна Румелия с ограничена, но пряка власт на султана.

Берлинският договор съхранява османската власт и в центъра, и в периферията на Балканите за да предпостави нови напрежения и нови конфликти. Източният въпрос се “разчленява” в множество нови въпроси, определяни като национални: български национален въпрос, сръбски национален въпрос, гръцки национален въпрос и т.н. Те очертават нова фаза в развитието на балканския национализъм, възприет по примера на европейските държави като политическа идеология и формализиран в национални доктрини. Всяка една от младите балкански държави поставя като главна цел на политиката си реализацията на лозунга “един народ – една държава”. Осмислят го като преразпределение на балканското пространство в своя полза в името на “националния идеал”. Той изисква освободението на големите групи сънародници, останали да живеят в границите на Османската империя или в съседни християнски държави. В същото време мощни емигрантски вълни от депортирани или просто бягащи мюсюлмани интензифицират антихристиянските настроения в османската общество до призови за война с “гяурските държави”. Отношенията на християнските страни и империята често достигат до ръба на напреженията. На 22 септември 1908 г. България обявява независимост. На другия ден Австро-Унгария анексира Босна и Херцеговина. Остров Крит се присъединява към Гърция. Източния въпрос се превръща в самостоятелен проблем на отделните балкански държави. В избухналата в 1912 г. Първа балканска война, в която България, Сърбия и Гърция се обединяват в общ военен съюз и действия срещу Османската империя. Той е на път да докаже ефекта от “минимизирането” на Източния въпрос. Превъзходството на християнските

армии по бойните фронтове е категорично. Опитът на младотурците, които взимат властта в Истанбул, да спрат военната катастрофа, няма резултат. Краят на войната, поставен с Лондонския договор от 13 май 1913 г. фактически санкционира прогонването на мюсюлманската империя от Европа. Този факт признават и нейните дипломати с подписите си под договора, според който османските владения на Балканите са само столицата и малка зона около града.

Този път крахът на османските владения изглежда неизбежен. Отлага го с едно десетилетие интегритизмът на балканските политически елити, които се заплитат в битка за османското наследство. Спорът за преразпределението на Македония се превръща в неизбежен военен конфликт между България от една страна и Гърция и Сърбия от друга. С дискретната и не толкова дискретна намеса на Русия, Австрия и Англия той бързо прераства във военна конфронтация. Във Втората балканска война срещу България се включва и Османската империя. Военните действия са изключително кратки. За погрома на България са нужни само две седмици. С двустранния българо-османски договор от септември 1913 г. империята си връща Одрин и властта над Източна Тракия. Този факт внася чувствителна доза оптимизъм и самоувереност в управляващите кръгове. Вероятно той има важно значение за решението на ръководителите на “Единство и прогрес” империята да се включи в неизбежния конфликт между Великите сили, разделени в два противостоящи военни блока. За османската държава, обект на чужди политики в течение на повече от две столетия то поддържа илюзия за възвърната самостоятелност. Реално тя е ограничена в избора между Тройния съюз и Антантата. Империята или по-точно един много тесен кръг хора от “Единство и прогрес”, между които великия везир Саид Халим, генерал Енвер, Таят паша и малцина други избират Тройния съюз. Държавата на султан Мехмед V (1909 – 1918) се оказва във война с Русия, Франция, Англия и многобройните им съюзници. Вероятно причините за този избор са много, но основните от тях са интензивните икономически и стопански връзки с

Германия в този период и надеждата, че империята би имала възможност да участва в евентуален разгром на Русия за да ѝ отмъсти за вековните си унижения и поражения.

П. Дюмон нарича последните години от историята на Османската империя “години на смърт и разруха”. Агонията започва в 1914 г. Много скоро дългите османски граници в Азия, Кавказ и Африка се превръщат в бойни фронтове. Пораженията следват едно след друго. Единствената достойна страница е отбраната на полуостров Галиполи, която не позволява на войските на Антантата да навлязат в Черно море. Измерена само в човешки животи загубите са 3000000 души. Надеждите за обрат във военните действия повяхват напълно през 1918 г. след англо-френския пробив на Балканския фронт. Управляващите младотурци предлагат примирие. Конвенцията от Мудрос от 30 октомври 1918 г. санкционира пълния погром на държавата. Виновниците за катастрофата генерал Енвер, Талял паша и други отговорни политици тайно напускат столицата ѝ с немски кораб и търсят убежище в Одеса. Победителите окупираат Месопотамия, Централна Анадола, Източна Тракия, крайбрежието на Черно море. На 8 февруари 1919 г. в Истанбул тържествено влизат френски войски начело с генерал Франше д’Еспре, яхнал бял кон. Символиката на тази манифестация, повтаряща влизането на султан Мехмед II Завоевателя при завладяването на Константинопол в 1453 г. е повече от ясна. Османската империя е мъртва. С договора от Север в 1920 г. държавите победителки от Антантата просто преразпределят нейното наследство, което те виждат единствено в териториалното му изражение.

Оказва се обаче, че европейските политици, много десетилетия центрирали своето внимание върху своите планове и реформи, предопределяни от собствените им интереси са пропуснали да забележат създаването на турската нация. За нея победителите са само окупатори. Тази историческа промяна разбира и оценява генерал Мустафа Кемал, който сам ще се нарече Ататюрк (баща на турците). С малък екип от съратници той организира сънародниците си в повсеместна военна съпротива, чиито успехи

са повече от безспорни. След двегодишна борба наложените от победителите условия са отхвърлени. Договорът от Лозана, подписан на 23 юли 1923 г. легитимира в международен аспект дългоочаквания край на Османската империя и създаването на република Турция. Няколко месеца по-рано на 1 ноември 1922 г. Великото народно събрание в Анкара гласува премахването на султанската институция. Последният султан Мехмед VI Вахидеддин (1918-1922) тайно напуска страната. Шествековната империя, чието начало поставя Осман, син на Ертогрул изчезва от политическата карта на света.

ПОДБРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бродел, Ф. Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II. С., 1998.

Георгиева, Цв. Еничарите в българските земи. С., 1988.

Гумилев, Л. Древние тюрки. Москва, 1993.

Димитров, С. Султан Мехмед II и краят на еничарите. С., 1993.

Еремеев, Д., М. Мейер. История на Турция в Средните векове и Новото време. С., 1998.

Иванова, С. Предаване на вести в Османската империя и управлението на поданиците ѝ. – В: Етнически и културни процеси на Балканите. Ч. I Миналото – исторически ракурси. Сборник в чест на проф. Ц. Георгиева. С., 2008.

Имбърк, К. Османската империя. 1300 -1481. С., 2000.

Иналджък, Х. Епохата на Мехмед II Завоевателя. (Изследвания и материали). С., 2000.

Иналджък, Х. Османската империя. Класическият период. 1300 – 1600. С., 2002.

История на Османската империя. Под редакцията на Р. МАНТРАН. С., 1999.

Люис, Б. Възникване на съвременна Турция. Пловдив, 2003.

Кальонски, Ал. Юруците. С., 2007.

Кийл, М. Хора и селища в България през османския период. С., 2005.

Матанов Хр., Михнева Р. От Галиполи до Лепанто. Европа и османското нашествие. 1354 – 1571. с., 1988.

Мейер, М. Османская империя в XVIII в. Черты структурного кризиса. Москва, 1991.

Мутафчиева, В. Османска социално икономическа история. (Изследвания), С., 1993.

Мутафчиева, В. Кърджалийско време. С., 1997.

Мутафчиева, В. Ан. Желязкова. Турция. С., 2001.

Петросян, Ю. А. Младотурцекое движение (Вторая половина XIX –начало XX в.) Москва, 1973.

- Първев, Ив. Балканите между две империи. Хабсбургската монархия и Османската империя (1689 – 1739). С., 1997.
- Радушев, Ев. Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII в., С., 1995.
- Радушев, Ев. Помаците. Християнство и ислям в Западните Родопи с долината на р. Места, XV – 30-те години на XVIII в. Т. I.C., 2005.
- Садулов, Ах. История на Османската империя. С., 2000.
- Събев, Ог. Първото османско пътешествие в света на печатната книга. (1746 – 1762). Нов поглед. С., 2004.
- Тодорова М. Англия, Русия и Танзимата. С., 1980.
- Хънтингтън, С. Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на новия световен ред. С., 1999.
- Цветкова Б. Паметна битка на народите. Варна, 1969.
- Шугар П. Югоизточна Европа под османско владичество. С., 2003.
- Akdagq M. Turkiye'nin Iktisadi ve Ictimai Tarihi. C. I. Istanbul, 1974.
- Anderson, M. S. The Eastern Question. 1774 – 1923. London – New-York, 1966.
- Gibb H. A.R., Harold B. Islamic Society and the West. London – New York – Toronto. 1957.
- Barkan O. L. Les deportation comme metode de peuplement et des colonization dans l'Empire Ottoman. In: Iktisat Fakultesi mecmuasi, I, Istanbul, 1939.
- Inalcik H. Military and Fiscal Transformation in the Ottoman. 1600-1700. – In: Studies on Ottoman Social and Economic History. London, 1982.
- Jelavicj C., Jelavic B. The Establishment of the Balkan National States. Seattle-London, 1977.
- Show S. J. G., Show E. K., History of Ottoman Empire and the Modern Turkey. II. Reform. Rvolution and Republic. The Rise of Modern Turkey. Cambridge, 1977.